

Ольга Кляшторук

Історія повсякденності

як об'єкт історичного дослідження:
історіографічний і методологічний
аспекти

Структури
повсякденности

серія заснована
у 2008 р.

Ольга Коляструк

Історія повсякденності

як об'єкт історичного дослідження:
історіографічний і методологічний
аспекти

УДК 882+821.161.1-3

ББК 84.4 Укр

ISBN 978-966-2408-18-8 (Коляструк О.)

ISBN 978-966-2408-10-2 (Структури повсякденності)

**Ольга Коляструк. Історія повсякденності як об'єкт
к-19 історичного дослідження: історіографічний і
методологічний аспекти / Друге вид. — Х.: Раритети
України, 2016. — 172 с. — (Структури повсякденності)**

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії,
етнології і права ВДПУ ім. М.Коцюбинського (прот. №11 від
20. 06. 2007 р.)

Відповідальний редактор:

В. М. Даниленко, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України, професор

Рецензенти:

С. І. Дровозюк, доктор історичних наук, професор

О. П. Іваницька, доктор історичних наук, професор

О. М. Мовчан, доктор історичних наук, професор

Монографія присвячена проблемі історії повсякденності, яка стала одним з найпопулярніших напрямків сучасної історичної науки, певним індикатором сучасної наукової культури і знаходиться в центрі уваги зарубіжних (з другої половини ХХ ст.) і вітчизняних (з кінця ХХ ст.) дослідників. Книжка містить нарис становлення проблематики повсякденності в гуманітарних науках, передовсім, в історичній. Автором пропонується сучасний методологічний концепт її дослідження, визначається коло джерельно-документального забезпечення проблеми.

© О. А. Коляструк, текст, 2016

© В. В. Тарасов, дизайн, 2016

УДК 882+821.161.1-3

ББК 84.4 Укр

ISBN 978-966-2408-18-8 (Коляструк О.)

ISBN 978-966-2408-10-2 (Структури
повсякденності)

Зміст

Передмова

Навіщо досліджувати історію повсякденності	7
---	----------

Розділ I

Історіографія проблеми

1.1. Історія повсякденності у західноєвропейській і північноамериканській науковій традиції другої половини XX – початку XXI ст.	11
1.2. Проблема історії повсякденності в радянській і сучасній російській історіографії	28
1.3. Сучасна українська історіографія повсякденності	42
Джерела та література	52

Розділ II

Методологія проблеми

2.1. Зміст поняття «повсякденність» та межі «історії повсякденності»	69
2.2. Проблема повсякденності у міждисциплінарному дискурсі сучасної гуманітаристики	85
2.3. Діалоги і виклики історії повсякденності з макро- мікроісторією	100
Джерела та література	105

Розділ III

Джерельна база

3.1. Традиційні архівні джерела: можливості й перешкоди забезпечення підстав історії повсякденності	111
3.2. Щоденники і листи як документи особистого походження у розкритті історії повсякденності. Мемуарні свідчення про повсякденне	121
3.3. Художня література та публіцистика у забезпеченні документального підґрунтя історії повсякденності	141
3.4. Поштові листівки, плакати, фотографії та кінодокументи в забезпеченні візуального ряду повсякденної історії	153
Джерела та література	159

Післямова

Історія повсякденності:

діалоги постфактум	165
--------------------------	-----

Іменний покажчик	169
------------------------	-----

Передмова

Навіщо досліджувати історію повсякденності

Історія повсякденності впродовж останніх десятиліть перетворилась на один з провідних наукових напрямків. Вона цікавить спеціалістів різних наук: істориків, філософів, етнологів, культурологів, соціологів, політологів тощо. Такий інтерес можна оцінювати як недвозначний показник соціального замовлення, відповіді науки і культури в цілому на нагальну потребу осмислення й утвердження повсякденного життя не тільки як цінності сучасної культури, а й як об'єкта історичного дослідження. Зрозуміло, йдеться, передусім і головно, про західноєвропейську і північноамериканську історіографію ХХ ст. Затребуваність проблематики повсякденного життя дуже висока. За підрахунками відомого російського культуролога В. Лелека, кількість присвячених їй наукових публікацій основними європейськими мовами, в тому числі й російською, за останні 30 років нараховує не одну сотню назв*.

* Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб.: СПбГУКИ, 2002. — С.3.

Непересічний інтерес засвідчується видавничим бумом наукової і науково-популярної літератури в серії «Повсякденне життя людства» у циклі «Жива історія», що з кінця 1990-х рр. здійснює московське видавництво «Молодая гвардия». Історія повсякденності різних суспільств, їх різних верств, у різний час все частіше обирається темою дисертаційних досліджень спеціалістів різного профілю, обговорюється в періодичних виданнях, їй присвячують спеціальні наукові конференції, круглі столи, симпозіуми, численні спеціальні публікації і збірки.

Знайомство з працями, що прямо або опосередковано зачіпають проблематику повсякденності, дозволяє зробити висновок, що повсякденність стала однією з центральних проблем сучасного гуманітарного знання і навіть оформилась у своєрідну галузь наукового пізнання, яку російські дослідники означають як «повсякденнознавство». Вона включає в себе історію повсякденності, соціологію повсякденності, культуру і естетику повсякденності, семіотику повсякденності й інші прояви щоденної історії та культури суспільств.

Повсякденність належить до сфер, які дозволяють отримати цілісну картину реалій епохи, вона пов'язана з екзистенціальними проблемами людини, оскільки включає і враховує світ індивідуальних переживань і вчинків, вона подає ментальні прояви етносів і суспільств. Разом з тим повсякденність впливає на різні сфери соціального життя, будучи реальним контекстом економіки, політики, науки і техніки, релігії і філосо-

фії. Саме у щоденності відбувається (або ні) індивідуальна адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя, забезпечується (або ні) її фізичний і психологічний комфорт, формуються ціннісні орієнтації і визначаються комунікативні пріоритети, являючи собою онтологічне підґрунтя індивідуального буття людини.

Питання повсякчасної включеності людської особи в історичний процес нині стало одним із суттєвих і невідкладних у системі гуманітарних знань. Відповідно пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії.

Розділ перший

Історіографія проблеми

1.1. Історія повсякденності у західноєвропейській і північноамериканській науковій традиції другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Зрозуміло, історія повсякденності не є «винайденням» сучасності. Щоденним життя людей сучасності і минулого європейське суспільство активно цікавилось ще з доби «великого роману». Жодного з історичних чи пригодницьких романів не можна уявити без детального прописування побутових деталей з життя героїв. Щоденний лад життя, усталений ритм і закономірність його звичних процесів забезпечували загострення уваги читача до виключного, екстраординарного, унікального. З іншого боку, знайомство з повсякденними звичками, прив'язаностями і залежностями великих державців, повсякчасними симпатіями чи неприязнями політичних діячів, дрібними слабостями героїв надавало пересічній людині уявну можливість «виміряти» їх життя зрозумілим для себе штибом. Їх турботи і радощі, клопоти і страждання, виразно і мальов-

ничи прописані на сторінках романів, ставали доступнішими для звичайних людей. Без такого повсякденного тла художні твори не мали б завершеності, були б позбавлені духу часу, без нього навіть найважливіші історичні події були б уламками і втратили б свою цілісність історичної картини. Але в них повсякденна історія була тільки необхідним тлом, жодною мірою не самодостатньою сферою людської історії, що варта спеціальної дослідницької уваги.

На хвилі потужної етнографічної цікавості ХІХ ст. залишило велику кількість народознавчих розвідок. Вони вирізнялися фактографічно-описовим підходом. Дослідники зосередились переважно на зовнішній, предметно-матеріальній стороні життя, на зовнішніх обрисах дій, на зовнішньому вираженні почуттів, уявлень, взаємин, зафіксованих у сталих формах: звичаях, обрядах, ритуалах. Окремо постають побутознавчі студії. Вчені цієї, першої хвилі були не байдужими, передусім, до середовищного обертання людини, до якого входили природне довкілля, житло (в його зверненні назовні і внутрішній простір, включаючи інтер'єр, меблі, начиння тощо), темпорально-просторові умови міста чи села. Вони скрупульозно відтворювали, як люди вдовольняли свої життєві потреби: як і чим харчувались, як одягались, як дбали про підтримку здоров'я, які мали фізичні навантаження. Значний інтерес становили так звані переломні або ключові моменти в житті особи й родини, як то: народження/хрещення, створення сім'ї/весілля, смерть/похорони або соціально-значущі по-

дії громади у межах господарсько-календарної традиції (сівба, обжинки) і церковно-релігійної обрядовості (Різдвяні, Великодні свята, Покрова тощо). Сімейні норми, приписи і взаємини між різними родинними вертикалями (діти — батьки — діди) і горизонталями (тесть(теща)/зять, свекруха(свекор)/невістка, брати/сестри) становили почасти окреме дослідницьке поле у межах вивчення приватного життя. Не оминали увагою і трудові стосунки, зокрема повсякденні взаємини у професійному колективі (цех, майстерня), забезпечення умов його сталості і гармонії чи розпаду й конфліктності, їх партнерсько-координативні чи субординативно-ієрархічні колізії. Так само маємо зрідка добросовісні наративи про дозвілля: ігри, розваги, сімейні і громадські свята й урочистості. Та практично всі ці праці, більші чи менші за обсягом, мають характер фіксування, ретельного опису, узагальнення типового з виокремленням виключного, що на цьому етапі й було основним завданням.

Від фактографії до наукової історіографії історія повсякденності перейде у ХХ ст., коли щоденне життя стане окремим об'єктом наукового дослідження. Нерідко до предтеч наукової історії повсякденності відносять голландського історика-медієвіста Й. Хейзингу. Завершена ним у 1919 р. праця «Осінь середньовіччя», за авторським визначенням, присвячена опису форм європейського життя і мислення XIV-XV ст. Фактично в ній здійснений поворот дослідницької уваги до внутрішніх, ціннісних, змістових сенсів життєвих і мислительних форм західноєвропей-

ської середньовічної культури. Уже в першому розділі «Яскравість і гострота життя» автор занурив читача в атмосферу повсякденного існування людей пізнього середньовіччя, охарактеризував їх колективні емоції, пристрасті, описав події, що їх викликали. Йдеться про прояви масової свідомості середньовіччя. Й. Хейзинга одним з перших розпочав проникнення у менталітет, який він подав у праці на трьох рівнях: емоційному, уявно-образному і мислительному.

Невдовзі в багатьох провідних західноєвропейських і північноамериканській школах історія повсякденності знайшла своїх прихильників. Зачинателькою і законодавицею змін у історичній методології виступила Франція, де найбільш гостро була усвідомлена криза позитивізму. Загальні процеси демократизації змінювали дослідницьку і читацьку оптику. Давнє прагнення позбавити національну історію від «діянь правителів» і «життєпису великих людей» народило цікавість до життя мас і анонімних процесів. Перераховуючи попередників такого погляду на історію, Ж. Ле Гофф згадував Вольтера, Шатобріана, Гізо і Мішле. Чи не найпотужніший імпульс до усамостійнення історії повсякденності як наукового напрямку справила діяльність французьких істориків-анналістів М. Блока і Л. Февра. Вони запропонували вбачати у реконструкції повсякденного життя («la vie quotidienne») обов'язковий елемент відтворення історії в повній цілісності. Уже в ранніх працях Л. Февра («Доля: Мартін Лютер», 1928) і М. Блока («Королі-цілителі», 1924) у центрі уваги знаходились

«соціально-психологічні механізми, що лежать в основі мислительних структур, притаманних всім членам суспільства» [1]. 1949 р. Ф. Бродель у Парижі видав книгу «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II». Його колега Л. Февр відразу дуже схвально зустрів цю книгу, назвавши її такою, що звеличує людину. Він писав: «Читайте, перечитуйте, обдумуйте цю прекрасну книгу. Зробіть її своїм постійним супутником... Це не тільки книга, яка вчить... Ця книга є маніфестом. Симптомом. І я не вагаюсь це сказати — датою. Ця книга — диво ерудиції... В цій книзі втілено те, чого протягом 20 років домагались всі ми... в нашому прагненні створити історію більш живу, більш продуману, більш дієву, більше пристосовану до потреб нашої епохи» [2]. Ідеї повсякденної історії більш послідовно були реалізовані Ф. Броделем в наступній його книзі 1963 р. — «Матеріальна цивілізація і капіталізм» (т.1), суть якої він пояснив так: «Людина лицем до свого повсякденного життя» [3]. Цю фундаментальну тритомну працю Ф. Бродель завершив 1979 р. Критики високо оцінили її, зокрема, англійський історик Дж. Гекстер відзначив, що «методологічно Бродель — прихильник широких узагальнень, «глобальної історії», але як дослідник, як історик він, на велике щастя, «шукач перлин», допитливий мисливець за конкретними, дрібними деталями, і в цьому черпає величезне задоволення» [4].

Один з наступних лідерів школи «Анналів» Ж. Ле Гофф, характеризуючи концепцію тотальної історії, підкреслював, що вона «включає в себе

не тільки те, що інші традиційні думки іменують культурою або цивілізацією, вона передбачає також і матеріальну культуру — техніку, економіку, повсякденне життя (бо люди в процесі історії будують житла, харчуються, одягаються і взагалі функціонують), рівно як і інтелектуальну, художню культуру, не встановлюючи між ними ні відносин детермінізму, ні навіть ієрархії» [5].

Прихильники школи «Анналів» вдалися до реконструкції картини світу певної епохи, соціуму, групи, зосереджуючись передусім на ментальній складовій повсякденності (загальних уявленнях про нормальне, загальних страхах, тривогах, навіюваннях тощо). Такий пріоритет був реакцією на вичерпаність відкритої позитивістами господарсько-побутової історії, що не виходила за межі опису матеріального світу та його складових об'єктів [6]. Анналісти показали тісний зв'язок між трибом життя людей, їх побутом і ментальним складом, запропонували переорієнтувати історичні дослідження і перейти від «побутописання», тобто описової історії побуту, до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів, до комплексної історії людини, події і факти приватного життя якої можуть впливати не тільки на її власне повсякдення, а й на суспільство в цілому [7]. Для реконструкції повсякденності у дусі Ф. Броделя характерне звернення до масових явищ і великих часових відтинів, щоб показати глобальні соціальні трансформації, його метод називають макроісторичним, або методом «глобальної історії».

Так у межах «Нової історичної науки» сформувалася історія повсякденності як один з дослідницьких напрямків. Вона стала популярною у багатьох європейських країнах у 60-70-х рр. XX ст. Поруч з загальним магістральним напрямом написання тотальної історії в європейській історіографії нерідко додавались супутні причини, зумовлені як науковими, так і суспільними чинниками: у Німеччині — це «неповнота» соціальної історії, в Італії — загальнодемократичні настрої суспільства, в Британії — переосмислення можливостей джерел.

На сьогоднішній день історіографія повсякденності доволі значна і розлога, в ній, на нашу думку, слід вирізняти два рівні: історико-теоретичний (методологічний) і конкретно-історичний.

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо), показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування, тобто складає перспективу семіотичного, естетичного, культурологічного вивчення повсякденності.

До загальнотеоретичних засад історії повсякденності належать і праці Е. Гуссерля, одного з фундаторів феноменологічного напрямку в фі-

лософії. Саме він першим звернув увагу на значення філософського осмислення не тільки високих абстракцій, а й людської буденності, яку він називав «життєвим світом». Натхнений цими ідеями, його молодший сучасник А. Шютц запропонував відмовитися від сприйняття світу, в якому ми живемо, як наперед даного і зосередитися на аналізі процесів його складання і зумовленості, тобто на світі людської безпосередності — прагненнях, фантазуваннях, сумнівах, реакціях на безпосередні приватні події, зробивши їх науковим дослідницьким завданням [8].

Німецький історіософ Г. Ріккерт у «Філософії життя» висловився за «всебічне розуміння історії», проголошуючи метою історичного пізнання досягнення «системи цінностей», пошук «необхідної цінності». Г. Ріккерт пропагував вивчення довколишнього світу людини, обстоював психологізацію історії, радив звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою й багатоманітністю [9]. Він був твердо переконаний, що всебічне розуміння історії не можливе без застосування історії повсякденності як методологічного підходу.

Ще напередодні Другої світової війни засновник соціогенетичної теорії цивілізацій Н. Еліас вказував на небезпеку дистанціювання в гуманітарному знанні вивчення суспільства від вивчення людини. Він закликав розглядати суспільство й окремих людей як неподільні аспекти одного мінливого набору взаємозв'язків. Н. Еліас бачив розвиток цивілізацій як переплетення різних практик (виховання, пізнання, праці, влади

тощо) і способів їх впорядкування. Він і його послідовники піддали вивченню зовнішній вигляд, манери поведінки, наміри, почуття і переживання, мовлення, етикет як «прояви цивілізованості» у повсякденному аспекті

У 1960-і рр. автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман закликали вивчати соціальні взаємодії людей «лицем до лиця», тому що члени суспільства «вважають світ повсякденного життя самозрозумілою реальністю» [10]. У це ж десятиліття англійці Г. Гарфінкель і А. Сікурель поставили своїм завданням показати сховані (латентні) знання, сформовані здоровим глуздом, якими людина послуговується у звичних діях, і піддати їх аналізу. Вони заклали основи соціології повсякденності (етнометодології).

Інше розуміння історії повсякденності сформувалось в Італії, Німеччині у 1970-1980-і рр. і набуло назви «мікроісторія» або «історія знизу». На відміну від традиційної історії («погляду згори») дослідники цього напрямку зосередили увагу на історії соціальних низів, але не цілих класів, а малих груп чи навіть окремих родин, щоб зрозуміти їх «переживання історії», їх адаптацію до життєвих обставин чи політики державців. У контексті вивчення повсякденності йдеться не про суспільну історію як таку, а про щоденний досвід соціальних груп, про латентні важелі щоденної поведінки.

В Італії у 1970-х рр. історики К. Гінзбург, Д. Леві та інші, згуртувавшись навколо журналу «*Quaderni Storici*», розпочали видання серії «*Microstorie*». Надзвичайно важливо, що їх ціка-

вили не стільки «середній зріз», не типовість, а виключність, унікальність. Вони звернули увагу не лише на поширене, стереотипне в історії, а й на випадкове, одиничне, приватне. Вивчення випадкового, на їх думку, дозволить відтворити множинні і гнучкі соціальні ідентичності, які виникають і руйнуються під час взаємин (конкуренції, солідарності, об'єднання тощо). Тим самим вони прагнули встановити зв'язок між індивідуальною раціональністю і колективною ідентичністю [11].

На початку 1980-х рр. німецькі історики вдалися до вивчення соціальної історії власного суспільства у XX ст. Зневірившись у можливості швидких і корінних змін в економіці та суспільному житті, в безмежному процвітанні індустріального суспільства, у творчій силі глобальних рухів, учені стали виразниками антиглобалізму в суспільних науках. Декілька молодих істориків з інституту історії ім. М. Планка (Геттінген) запропонували відмовитись від вивчення соціально-політичних структур і процесів і перейти до вивчення таких питань, що раніше не розглядались з позиції неконструктивної критики, або взагалі замовчувалися, в тому числі роль «маленької» людини в історії, її повсякденне життя, взаємини з соціальними структурами. Розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки «малих альтернатив», нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини [12]. Праці адептів соціально-історичної науки, що недавно уявлялись як нове слово, тепер піддава-

лись гарячим атакам з боку молодих істориків, що дорікали «класикам» соціальної історії за снобізм, антидемократизм, цехову замкнутість. В інтересі до повсякденного життя простих людей, як відзначають критики, справді немає нічого особливого, нового. «Соціальні історики» також поділяють цей інтерес. Але «повсякденні історики» вивчають «маленьку людину» як антипода сильним світу цього, демонструють протест проти несправедливості, проти панування бюрократії в сучасному суспільстві, проти втрати простої людяності, уваги один до одного. З вуст історика В. Ульріха в 1985 р. пролунав лозунг: «Від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур і процесів повернімося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей».

На цій основі й виникла «історія повсякденності», що навіть трактувалась інколи як новий, «альтернативний» культурний рух, подібний до екологічного чи феміністського. У цей час виникли «історичні майстерні» (*Geschichtswerkstätten*) у вигляді асоціацій, у яких співпрацювали фахівці і непрофесіонали, разом досліджуючи теми на локальному або регіональному рівні. Наприкінці 1980-х рр. в ФРН нараховувалось понад 40 таких груп, що об'єднали понад 300 осіб [13]. За деякими підрахунками, в цілому у Західній Європі на середину 80-х рр. працювали близько 1 600 наукових історичних гуртків, які підносили подібного роду питання (умови праці, житлове забезпечення тощо) [14]. У 1992 р. в Ганновері відбувся Національний конгрес істориків, де була

утворена окрема секція з історії повсякденності, що формально засвідчило інституювання нового напрямку, лідерами якого були А. Людке, Х. Медик, Р. Ван Дюлмен та ін. Вони визнали історію повсякденності науковим напрямком, що є свого роду «коректуванням історичної науки і дасть нові шанси для оцінки минулого». Ці вчені зробили об'єктами вивчення окремих звичайних людей або їх групи, носіїв повсякденних інтересів, а через них — проблем культури як способу розуміння повсякденного життя і поведінки у ньому [15]. Наукова спільнота склалась на основі ідеї консолідації різних напрямків соціальної історії з орієнтацією на її міждисциплінарність і порівняльний підхід. 1993 р. цією групою був налагоджений випуск періодичного видання «Історична антропологія. Культура. Суспільство. Повсякденність», що маніфестувало за мету «відкриття» історії «крізь призму життєвих обставин людей». А. Людке наполягав на розумінні історії «як багатошарового процесу, який відтворюється і, насамперед, трансформується тими, хто є водночас і об'єктами історії та її суб'єктами» [16]. Історики повсякденності прагнули вивчати «простих людей» в історії, раніше невідомих і непомітних, тих «безіменних» (*Namenlose*), чия доля і вплив на хід історії не фігурували в дослідженнях того часу. Цікавість до людини сполучувалась з критикою загальної орієнтації науки, що покладалась на прогрес історії, вірила в еволюцію і вела мову про великі історичні процеси, наприклад, про модернізацію, що подавалась окремо, без зв'язку з конкретними людьми та їх

справами. Ця програма особливого напрямку в німецькій історіографії — історії повсякденності (*Alltagsgeschichte*) або «історії низу» (*Geschichte von unten*) — набула назви етнологічної соціальної історії. Істориків повсякденності цікавили стосунки звичайних людей і влади в усіх проявах: різні реакції на політику влади, її ігнорування тощо. А. Людтке залучив до дискусії нові спеціальні поняття: способи «присвоєння світу» (*Aneignung*), «норовистість/впертість» (*Eigensinn*). Сутність першого полягає в тому, що людина, опинившись у тій чи іншій життєвій ситуації, буде поводитись відповідно своєму світогляду, почасти ігноруючи певні соціальні норми. Під «норовистістю» він розумів своєрідну реакцію на пропонувану згори політику і своєрідне тлумачення індивідуумом оточуючого світу. «Безіменні» у А. Людтке стають дійовими особами (*Akteure*) [17]. «Майже без галасу, абсолютно мирним шляхом, — пише німецький історик Ф. Ульріх, — в німецькій історичній науці сталась зміна перспектив — від вивчення розрідженої атмосфери канцелярій і салонів, діянь верховних осіб і державних подій, від аналізу глобальних суспільних структур і процесів вона звернулась до малих життєвих світів, сірих зон і ніш повсякденності» [18]. Нині каталог Державної бібліотеки ФРН нараховує десятки праць, присвячених проблематиці повсякденності [19].

Принагідним буде зауважити, що американська дослідниця Д. Вірлінг також наполягала на виокремленні проблеми насилля в історії повсякденності. Вона висловила думку про те, що

повсякденність стає свого роду бастіоном простої людини проти всього загрозливого насилля державної влади. Адже влада виступає не тільки як система норм, установок і приписів, що регламентують повсякденне життя, але й як соціальна практика. Традиційна формула, за якою людина підкорена системі, пояснюється здатністю влади за допомогою економічних і соціально-політичних інститутів здійснювати експансію, тобто інтегрувати суспільство в єдиний монолітний організм. Такий погляд на природу насилля є панівним в історичній науці, лише зрідка враховується його інший бік: ставши заручником державної влади, людина поступово стає гарантом її внутрішньої стабільності і функціонування. Втім, така характеристика є вкрай важливою для розкриття феномену тоталітаризму [20]. Отже, історія повсякденності змінює оптику бачення минулого, відповідно, і його оцінювання і тлумачення. Такий поворот в історіографії відповідав логіці розвитку науки.

Паралельно до історії повсякденності стала розвиватися так звана «усна історія» (найбільш усталилось тут англійське найменування «Oral History»). Змістом «усної історії» є опитування свідків епохи. У них беруть інтерв'ю з метою довідатись, як вони сприймали своє життя під час різних режимів, у різних політичних, економічних і соціальних умовах. Такі суб'єктивні джерела сприяли не реконструкції фактів, а реконструкції сприймання минулого і формування їх пам'яті. У центрі уваги дослідників знаходиться «життєвий досвід».

Багатоманітність ідей, які ніс із собою новий (порівняно з броделівським) підхід до повсякденності, визначалась контекстом його виникнення — епохою постструктуралістського виклику гуманітарним знанням з його цікавістю до мови, критикою текстоцентризму, пошуком образів іншого і толерантного визнання цього іншого. Спільним для двох підходів до повсякденності — і наміченого Ф. Броделем, і пропонованого мікроісториками — було нове розуміння минулого як історії знизу, історії зсередини, що надало голос маленькій людині як незвичайній, так і пересічній. Наслідком цього стало подолання снобізму стосовно маргіналів суспільства (злочинців, інакомислячих, представників сексуальних меншин тощо). Два підходи об'єднує також міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією, етнологією, культурологією тощо). Обидва передбачають — хоч і на різних рівнях (макроісторичному і мікроісторичному) — увагу до символіки повсякденного життя. Врешті дослідники обох напрямків визнали, що людина минулого не була схожою на людину сьогодення, вивчення цієї несхожості є шляхом до розуміння механізмів соціопсихологічних змін. У світовій науці продовжують співіснувати обидва розуміння історії повсякденності — і як реконструкції ментального макроконтексту подієвої історії, і як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу [21].

Історія повсякденності в останній чверті ХХ ст. здобула визнання у переважній більшості європейських національних історіографій і за океаном [22].

У США дослідники так званої «нової культурної історії» у 1980-1990-і рр. зосередились на розгадуванні сенсів і символів повсякденного життя. Так, у Чиказькому університеті семінар з російських досліджень під керівництвом Ш. Фіцпатрік розпочав цикл праць у цьому жанрі. У концепції Ш. Фіцпатрік історія повсякденності окреслена як феноменальна «ужиткова практика», що включає форми поведінки, стратегії виживання та просування, якими користуються люди в специфічних соціально-політичних умовах, котрі виникли внаслідок брутального втручання держави в усі сфери життя. До кола тем, що дають можливість розкрити повсякденні практики радянських людей за сталінського режиму, дослідниця включила торгівлю, подорожі, свята, анекдоти, пошук квартири, отримання освіти/роботи, просування по службі, налагоджування зв'язків і придбання покровителів, укладання шлюбу і виховання дітей, скарги і доноси, голосування і спроби уникнути впливу ворогів. Таким чином, у полі аналізу опинились аспекти як суто приватного, особистого, навіть внутрішнього світу людини, так і офіційного, публічного, не тільки дозвіллевого, а й виробничо-професійного і суспільно-громадянського характеру. Насправді монографії Ш. Фіцпатрік про звичайне життя радянських людей у «надзвичайних умовах» — «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто» та «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки» — засвідчили значно ширше розуміння нею цього нового напрямку в історичній науці.

Отже, можна констатувати, що проблематика повсякдення дедалі набуває не тільки популярності, а й наукової самостійності, тому що вона тяжіє до комплексної реконструкції історії. І традиційний історик, і історик повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію, але для першого ключем прочитання є велика подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), поза його увагою залишаються її буденні/побутові деталі, суб'єктивні/особистісні барвники.

Повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, одягти, де жити, чим пересуватись, чим послуговуватись у праці і дозвіллі) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (сенсово-смісловне наповнення, система життєвих орієнтирів — як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети). Саме екзистенційні виклики-відповіді повсякденності дають можливість інакше побачити історію.

Можна відзначити кілька істотних ознак сучасного стану досліджування повсякденності. По-перше, повсякденність вийшла з-за лаштунків «великої» історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, подолала комплекс другорядності й малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична

проблема, зі своїми методологічними підходами і своїм інструментарієм, які дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя постає як особливий просторово-часовий континуум, наповнений речами і подіями. По-третє, історія повсякденності затребувала до своєї методології та інструментарію полідисциплінарні запозичення, покінчивши з «анклавністю» вузькоспеціалізованої історії, сприяючи інтеграційним процесам в історичній науці в цілому. У такий спосіб історія повсякденності надала шанс подолати звичку істориків до широких теоретичних узагальнень, в яких нівелювалась асинхронність, соціальна суперечливість і різномірність картини світу.

1.2. Проблема історії повсякденності в радянській і сучасній російській історіографії

Історії повсякденності як самостійного напрямку наукового пошуку в радянській історіографії не було. Це зрозуміло, оскільки за умов панування єдиної ідеології «наукового комунізму» та її підкореної «марксистсько-ленінської» методології дослідження, вона й не могла офіційно існувати. Хоча ряд провідних істориків, переважно медієвісти, розробляли її проблематику на європейському матеріалі у контексті історії «народних мас». До них слід віднести А. Гуревича, Ю. Бессмертного та ін. [23] Значний внесок зробили

також гуманітарії Г. Кнабе, Л. Баткін, М. Бахтін [24]. Саме вони глибоко опрацювали теоретичні і методологічні підвалини історії повсякденності [25]. Не випадково вже у перші пострадянські роки вийшла низка праць у цьому ж напрямку, які започаткували офіційні пошуки російських істориків у новому для них напрямку [26]. Виключну роль у становленні напрямку історичного пошуку відіграли погляди і творчий доробок Ю. Лотмана [27].

У період «розвинутого соціалізму» в межах його соціалістичного змісту набула кон'юнктурної розробки тематика «радянського способу життя» [28]. Поняття «спосіб життя» було в радянській літературі надмірно ідеологізоване і власне дефініцією так і не стало. Але за ним стоїть певне узагальнення про те, як живуть ті або інші групи, що вони їдять, п'ють, як одягаються, які у них звички й уподобання, що люблять і що ненавидять. Предметом дослідження були побут, сім'я, дозвілля, культура, які загалом відповідають ознакам повсякденності, але їх висвітлення, як слушно відзначає Г. Васильчук, відбувалося в контексті політичної, навіть не соціальної історії [29]. Поширеними були праці порівняльного типу «два світи — два способи життя». Радянське повсякдення у них виписано за ієрархічною схемою цінностей так званих класових пріоритетів. Задля дотриманості наперед заданої ідеї про досконаліший спосіб життя радянського суспільства порівняно з буржуазно-капіталістичним припустимі були похибки достовірності, замовчування і підтасовка фактів.

На актуалізацію тематики повсякденності в пострадянській російській історіографії вплинула низка факторів. По-перше, з опрацюванням раніше закритих документів і спеціальної літератури російські історики накопичили нові знання про радянське минуле, що потребували викладу й осмислення. По-друге, історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів була далеко не вичерпною і почасти недостовірною. Виявилось, що так зване звичайне, повсякденне життя (окремих осіб чи соціальних груп), «непримітна і неприваблива протилежність високих форм людського самовираження» [30], була не просто зворотним боком, фоновим забезпеченням «великої історії» чи «історії великих», а самостійним і необхідним складником історичного процесу. Колишнім російським історикам належало подолати надмірний етатизм й ідеологізацію вітчизняної історії радянського періоду. По-третє, російські історики мали професійно відповісти на виклики європейської історичної науки, долучитись до її магістрального розвитку. По-четверте, напрацювання в суміжних гуманітарних галузях активізували розробку істориками відповідного понятійного апарату науково-історичних досліджень. Нарешті, не останню роль зіграло те, що радянська історія опинилась у центрі наукових інтересів зарубіжних учених. Ними було започатковано низку дослідницьких проєктів, до яких залучались і російські історики.

Уже на початку 90-х рр. вивчення повсякдення стало однією з самих популярних тем в Росії [31]. З'явилося багато спеціальних монографічних праць описового характеру про приватно-повсякденне життя різних груп людей у різні історичні епохи різних країн [32]. В серії «Жива історія: повсякденне життя людства» видавництва «Молодая гвардия» тільки за 1999-2001 рр. вийшло понад 10 книг.

З 1990-х рр. в Росії відбувається своєрідний сплеск перекладної літератури провідних західних істориків минулого і сучасності. В тому числі побачили світ численні праці з історії повсякденності, насамперед, це монографії Ш. Фіцпатрик [33]. У 1997 р. московський «Гуманітарний видавничий центр ВЛАДОС» переклав книгу австрійського історика Райнхарда Зідера «Соціальна історія сім'ї в Західній і Центральній Європі (кінець ХУІІІ-ХХ ст.)». Суспільно-політичним поглядам, морально-етичним нормам і матеріально-побутовим умовам проживання і діяльності інтелігенції присвятили свої праці фінський дослідник Т. Віхавайнен [34] та німецький історик Ш. Плаггенборг [35].

На початку 90-х рр. Російський державний гуманітарний університет започаткував проект під назвою «Росія ХХ ст.» за загальною редакцією академіка Ю. Афанасьєва, підготувавши низку видань. Четверта книга цього видання називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні її частини присвячені історії повсякденності: «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор — аме-

риканський професор М. Левін), «Ціна «великого стрибка». Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (О. Осокіна), «Повсякденність 1920-1930-х років: «боротьба з пережитками минулого» (Н. Лебіна).

У серпні 1994 р. у Санкт-Петербурзькому університеті економіки і фінансів була проведена міжнародна конференція «Російська повсякденність 1921-1941 рр.: нові підходи» [36]. У збірнику доповідей матеріали розміщені за двома тематичними розділами: 1) формування нового способу життя людей та 2) повсякденність в економіці. До першого потрапили доповіді Л. Тарасевич, Б. Старкова про конформізм і російську повсякденність, С. Шинкарчука про відображення політичної кон'юнктури у повсякденному житті, В. Афанасьєва про працю, життя і побут спецпереселенців на підприємствах Сибіру, Я. Соколова про формування менталітету радянських громадян. До другого — розвідки О. Бондарева про радянську повсякденність першої половини 20-х рр. у контексті зовнішньоекономічної справи, М. Козлова про селянські повсякденні турботи, І. Єлісеєва про статистичний вимір повсякденності, О. Муравйова про радянську повсякденність 20-40-х рр. і підприємництво, О. Ігнат'єва про регулювання багатокладної економіки в умовах перехідного періоду, В. Єсіпова про повсякденність економіки Росії, Е. Стебльова про економіку російської повсякденності. Стаття Б. Єрьоміна висвітлювала проблеми ринку праці, відтак і безробіття в містах і відповідний уклад життя. Не вдаючись до аналізу змісту матеріалів, які фактологічно сто-

суються переважно Росії, виокремлення заслугують, на думку Г. Васильчука, деякі теоретичні аспекти. Конференція започаткувала наукову легітимність терміну «радянська повсякденність», а також загалом визначилася стосовно її структури. Інноваційними є застосування поняття «повсякденність економіки», яке розкриває соціально-економічний вплив державної політики цін на життя людей, а словосполучення «економіка російської повсякденності» має відношення до харчування робітників, зарплати, карткової системи, доходів населення. Цікавою є постановка питання про вплив імпорту на повсякденне життя, особливо побут людей. Загалом конференція засвідчила початок формування самобутнього напрямку в історіографії соціальної історії радянського періоду 20-30-х рр. [37].

У 1996 р. Інститут порівняльної політології РАН видав колективну роботу, розділи якої висвітлювали російську повсякденність з точки зору політичної культури [38]. Книга має важливе загальнотеоретичне значення для дослідження повсякденності. Вона розкриває методологію вивчення звичних і нетрадиційних форм життя соціуму. Стосовно радянської повсякденності зазначається, що авторитарний режим не скасував усталених форм приватно-сімейного життя, а колективістські установки довго і суперечливо приживалися. Історики досліджували діяльність громадських організацій, у тому числі і російських [39].

В Інституті загальної історії РАН вже близько десятка років працює семінар, присвячений по-

шукам нових підходів до сучасного історичного дослідження, в тому числі й історії повсякденності. 5-6 жовтня 1998 р. тут була проведена конференція «Мікро- і макропідходи до вивчення минулого» [40]. Серед авторитетних і популярних видань, що друкують проблематику повсякденності, слід назвати такі видання як «Одиссей», «Казус (Индивидуальное и уникальное в истории)», «Альманах интеллектуальной истории (Диалог со временем)» тощо. У щорічнику «Социальная история», започаткованому у 1998 р., регулярним став відділ «Історія повсякденності».

Прикметно, що формування наукового напрямку в Росії відбувалось на тлі потужного річуща популярно-історичної літератури. У середині 1990-х рр. російський історичний журнал «Родина» запровадив рубрику «Повсякденність», де розглядалися питання російської щоденності різних історичних періодів, в тому числі і раннього радянського часу. Вона була ініційована професором Н. Лебіною, її публікації можна зустріти практично у кожному числі журналу, спектр їх дуже широкий — від проблем щоденного харчування і одягу до суїциду і маргіналії [41]. Не менш цікавими є статті А. Рожкова з проблем безпритульності та виховання сиріт і покинутих дітей [42]; П. Аптекар, В. Ісаєв, Т. Максимова аналізували любовно-інтимні та шлюбно-сімейні стосунки [43]; Р. Кірсанова характеризувала трансформації західних модних тенденцій в умовах радянської дійсності [44]; проблемам харчування і продуктового забезпечення присвятили увагу О. Осокіна, Є. Твердюкова [45]. Проблемі проституції у перші

радянські роки присвячені спільні розвідки Н. Лебіної і М. Шкаровського [46], які пізніше видали ґрунтовне дослідження з означеної теми [47].

Впродовж багатьох років історія радянського міста 20-30-х рр. вивчалась достатньо спрощено, багатьох сторін повсякденного життя городян свідомо не торкались, поза вивченням залишались зазвичай тіньові сторони життя, «яких не може бути при соціалізмі» [48]. З 60-х рр. були зроблені, щоправда, спроби вивчати їх, але у якості проявів антисупільної поведінки. Вперше у історичному аспекті дане питання зачепив Г. Смирнов [49]. Втім з середини 80-х рр. російські вчені свідомо не використовували широко вживаного на Заході поняття «девіантність» для визначення тіньових явищ, натомість пропонували інші термінологічні варіанти: асоціальність, аморальність, соціальна аномальність, антигромадянськість тощо. З початку 1990-х рр. аналіз девіантної поведінки в СРСР набув легітимності [50].

Тільки з середини 90-х рр. можна говорити про формування історіографії повсякденного життя міста, автором яких є доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету економіки і фінансів Н. Лебіна [51]. У 1997 р. вона опублікувала великий розділ колективної монографії про повсякденне міське життя у 20-30-х р. [52], а через два роки видала індивідуальну монографію «Повсякденне життя радянського міста: 1920-1930 роки». За допомогою теоретично-методологічної дихотомії «норма-аномалія» вона показала суперечливі явища

соціальних стосунків міського населення на прикладі Санкт-Петербурга — Ленінграда. У передмові вона відзначила, що книга побачила світ завдяки підтримці директора Фінської академії наук Т. Віхавайнена, під керівництвом якого реалізовувався проект «Норми, цінності і зміни у радянському суспільстві в 1920-1950-і рр.» [53]. Чотири розділи її ґрунтовної праці висвітлюють традиційні аномалії та їх радянську специфіку (пияцтво, злочинність, проституцію, смерть і обряди поховань), інверсії норми і патології («безбожний побут», нова релігія, комунальний уклад життя), пряме нормування повсякденності (будинки, одяг), непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). Соціальні норми — це межа поведінки, тобто норми моралі, звичаї, традиції, сила звички, стереотипи поведінки, які дослідниця простежує на прикладі повсякденного життя радянського міста. Вона відповідає на запитання: що вважалося нормальним, а що ненормальним для радянського суспільства 20-30-х рр. Новизною вирізняється розділ про «квартирний переділ», тобто про «комунальну повсякденність» мешканців багатоквартирних будинків, про ущемлення прав колишніх власників квартир, про їх дивну соціалізацію, про синдром «доносительства».

Структура повсякденності, яку обрала Н. Лебіна за предмет дослідження, має функціональне спрямування, а не статичне висвітлення простого побуту, що є характерним для більшості сучасних праць. Вживання спиртних напоїв, як зазначає дослідниця, можна розглядати як соці-

альну аномалію, з одного боку, а з іншого — як складову «культурно-антропологічного процесу, народну традицію, дозвілля», тобто ритуал, що мав виразний «національний і соціо-культурологічний характер» [54].

З середини 1990-х рр. в Росії активно стали виходити збірники документів, що надали можливість документовано по-новому побачити реалії життя пересічної людини. Серед них вирізнямо, наприклад, таку книгу як «Радянська повсякденність і масова свідомість. 1939-1945» [55]. У цій черговій книзі серії «Документи радянської історії» на суд читачів представлені різноманітні матеріали як особистого, так і офіційного походження (в тому числі статистичні матеріали), що характеризують різні сторони повсякденності довоєнної і воєнної пори. Увага зосереджена на таких темах, як образ влади у масовій свідомості, злочинність та інші форми девіантної поведінки, демографія і репресивні практики, споживання і якість життя та ін.

Дослідниця О. Осокіна однією з перших в пострадянській Росії поставила питання про об'єктивне оцінювання харчування і продуктового забезпечення різних верств у СРСР у міжвоєнний період. Вона піддала аналізу продовольчу політику радянської влади у 1920-1930-і рр. не через призму офіційних наказів і розпоряджень, а з точки зору пересічного споживача, робітника і селянина, інженера і торговця, партійного службовця і державного чиновника, постійного мешканця міста і його гостя тощо [56]. Вона дійшла цілком логічного висновку про те, що за умов хронічного

дефіциту забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами набуло особливого значення для держави і було цілком підпорядковане пріоритетам проголошеної нею економічної і соціальної політики [57].

Книга А. Лівшина і І. Орлова «Влада і суспільство» [58] присвячена повсякденному життю, соціальним стосункам, менталітету різних верств російського суспільства післяреволюційного десятиліття. На широкому архівному матеріалі аналізуються основні компоненти масової свідомості через призму сприйняття під час революції, військового комунізму і непу. Дана книга — результат багаторічної праці дослідників над комплексом нетрадиційних для російської історіографії джерел, що отримали назву «листи у владу». Як важливий дискурсивно-комунікативний засіб, «листи у владу» фокусують і сполучають структури і компоненти менталітету, соціальні стосунки і політичне життя. Епістолярні документи стали основою для збірників документів [59]. Цікаве дослідження здійснив крізь призму епістоляріїв І. Кузнецов [60].

1999 р. у московському видавництві «Російська політична енциклопедія» вийшла монографія Олени Зубкової «Післявоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945-1953» [61]. Другий розділ книги має характерну назву «Стратегія виживання», де розкрито особливості післявоєнної повсякденності, способи виживання людей під час голоду 1946-1947 рр., вплив на щоденне життя післявоєнної злочинності та ін.

На рубіж XX-XXI ст. припадає новий етап у розвитку історії повсякденності в Росії. Він позначений такими рисами: 1) збільшення спеціальних науково-теоретичних і методологічних праць [62]; 2) вироблення своєрідних канонів повсякденності на прикладі столиць [63]; 3) поширення географії вивчення щоденних практик, передусім за рахунок провінційних локацій [64]; 4) звернення до повсякдення окремих соціальних верств і груп [65]; 5) поява історіографічних оглядів [66]; 6) осмислення радянської повсякденності за рахунок міждисциплінарних контактів і запозичення напрацювань і методик інших гуманітарних наук [67].

Якщо на початку 1990-х рр. історія повсякденності була спонукана до життя передусім глибокою зацікавленістю зарубіжних учених до радянської історії, то на початку XXI ст. інтегральні проекти набули більш поглибленого компаративного і комплексного характеру. Накопичений російськими істориками та іншими гуманітаріями досвід по вивченню повсякденності потребував узагальнення, теоретично-концептуального осмислення. З огляду на це як провідні [68], так і провінційні [69] центри запровадили спеціальні наукові конференції, семінари, круглі столи, симпозиуми, школи тощо.

Прикладом поглиблення теоретичних праць з історії повсякденності став збірник «Повсякденність російської провінції: історія, мова і простір», що був виданий за результатами літньої школи в Казані у 2002 р. В ньому А. Каменський на питання, що може дати історія повсякденнос-

ті на макрорівні, відповів так: «Без цього [історії повсякденності] наше уявлення про минуле неповне. Більше того, не знаючи, як люди жили, як вони спілкувались між собою, які між ними виникали конфлікти, як вони проводили час, як був влаштований їх побут, які предмети їх оточували, ми не можемо зрозуміти системи їх цінностей, і відповідно, їх зафіксовані в історії реакції і поведінку, що мали вплив на сам хід історії» [70].

У червні 2003 р. в Ясній Полянї (Тульська обл.) відбулась VI Фулбрайтівська гуманітарна літня школа «Повсякденність як текст по-американськи і по-російськи: семіотика культури і міжкультурна комунікація». В її межах слухачам були запропоновані лекції, семінари і дискусії під керівництвом провідних американських і російських істориків, соціологів, антропологів, лінгвістів, мистецтвознавців. За ними можна було не тільки скласти уявлення про сучасний стан досліджень повсякденності в США і Росії, а й про методологію опису й аналізу культури побуту, буденності, побутування в контексті національної культури і в порівняльній перспективі. Кожен з шести навчальних днів був насичений заняттями у різних жанрах. У єдиному тематичному руслі було запропоновано кілька міні-курсів. Курс професора літератури Трініті-колежа в Хатворді (Коннектікут), президента Асоціації вивчення американської культури Пола Лаутера (*Paul Lauter*) називався «Країна повсякденності в літературі» і будувався переважно на аналізі художніх текстів. Професор англійської літератури Брет Бенджамін (*Bret Benjamin*),

навпаки, зосередився на повсякденності як соціальному тексті (споживання і споживацтво, дискурси медіа, міське життя тощо). Провідний науковий співробітник Всеросійського центру дослідження суспільної думки (ВЦВСД) Б. Дубін аналізував концепт повсякденності в специфічно радянському і пострадянському контексті — ті виміри повсякденності (наприклад, дозволя і телеспоглядання), в яких глибокі соціальні зміни останніх десятиліть виявились найбільш виразно. Провідний науковий співробітник Інституту соціології РАН О. Мещеркіна аналізувала біографію і фотографію як джерела і ресурси вивчення повсякденності. Молоді культурологи О. Гавришина і В. Зверева ставили широкі методологічні питання на матеріалі аналізу американського і російського культурного матеріалу (сучасні медіа).

Як уже йшлося, науковий розвиток історії повсякденності супроводжувався науково-популярною і освітницькою течіями. Так, «Асоціація Істориків Росії ХХ ст.» («АІР-ХХ») поставила на теоретичне осмислення проблему повсякдення «країни героїв» [71]. За кілька років асоціація викладачів історії «Євро-Кліо» за участю Ради Європи започаткувала проект «Уроки Кліо», метою якого стало поширення нових методів викладання історії, створення концептуально нових навчальних посібників. У вищих навчальних закладах також були введені нові дисципліни, спецкурси, що враховували контекст повсякденності. Так, в Російському державному гуманітарному університеті набув сталості курс «Культура

повсякденності радянської епохи», розроблений І. Кондаковим; Н. Новиковою написаний підручник з культури повсякденності [72]. У Санкт-Петербурзькій державній академії культури і мистецтв доктор культурології професор В. Лелеко ще з початку 1990-х рр. розробляє дидактичні аспекти естетики повсякденності, читаючи відповідний курс, початково забезпечив його навчальним посібником [73].

Філологи В. Мокієнко та Т. Нікітіна видали «Тлумачний словник мови Совдепії. 1917-1991» (СПб., 1998), опрацюванням проблеми вербальної культури радянських людей науково цікавилась і Н. Лебіна, впродовж 2005-2006 рр. вона вела у журналі «Родина» рубрику «XX ст.: словник повсякденності» [74], нині нею підготовлена до друку книга «Словник-путівник радянського городянина 1917-1991 рр.». Нещодавно вийшла її нова праця «Енциклопедія банальностей» [75].

Таким чином, історія повсякденності оформилась у самостійний науковий напрямок історичної науки в Росії, успішно утверджується, має перспективи на подальший розвиток.

1.3. Сучасна українська історіографія повсякденності

Донедавна історія повсякденності в вітчизняній історичній науці не була інституційована як окремий дослідницький напрямок. Поза тим у традиційній українській історіографії XIX —

початку ХХ ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності — і російської, і австрійської, — було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складали відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щоденні заняття. За поглиблений інтерес до «дрібниць життя» дослідників почасти звинувачували в побутописанні, «дрібній тематиці», «хуторянщині».

М. Костомарову, В. Антоновичу, Д. Яворницькому, Д. Багалію, М. Сумцову закидали провину в ідеалізації патріархальщини, захопленні фактографізмом.

Для українських дослідників радянських часів історія повсякденності була незнайомою галуззю не тільки методологічно, а й не поставала аксіологічно. Підпорядкована методології марксизму-ленінізму, тодішня українська історична наука торкалась проблем щоденного життя людини лише у межах постановки інших проблем. Хоча вітчизняними науковцями накопичено чимало відомостей про цей аспект історії, як самостійний напрям історія повсякденності започатковується з середини 1990-х рр. У числі перших теоретичні і методологічні проблеми поставили Н. Яковенко та О. Удод [76]. З 1992 р. за редакцією академіка І. Ісаєвича виходить міжвідомчий збірник наукових праць «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», на сторінках якого висвітлюються проблеми української історичної ментальності й еволюції національ-

ної ідентичності. Того ж 1992 р. започаткована й нова серія «*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*». Своїм завданням її редактори — О. Толочко та Н. Яковенко вважають вивчення історії середньовічної свідомості, категорій повсякденної культури.

Історія повсякденності як відносно молода течія європейської науки була в Україні свого роду *terra incognita*, викликала швидше не інтерес, а критичну недовіру, її оминали через відсутність так званої проблемності. Повсякденність як така не тяжіла до ідеалу, її, відповідно, не можна було піддати усталеним критеріям виміру, її не можна було спостерігати як процес за схемою: від зародження — до найвищого піку розвитку. А коли вітчизняна історіографія звільнилась від догматично-канонічної методології радянських часів, актуальності набули більш глобальні проблеми, серед них, власне, сама концепція національної історії, її «білі плями» і «загублені сторінки», сфальсифіковані і хибно викладені події, факти, явища, зганьблені імена, репресовані діячі. Абсолютна більшість академічних видань, навіть 2000-2001 рр., рясніли і продовжують бути перенасиченими такими стандартними схемами: економічний розвиток, політичне життя, культура, зовнішня політика. Крах тоталітарної системи пожвавив пізнавальний інтерес до історичної минувшини, відтак науковці почали з'ясовувати трагічні факти і явища нашої історії (репресії, голодомори), нехтуючи особливостями повсякденного життя великих соціально-професійних груп населення.

Повсякденна історія мала чекати на свій час. Її інституалізація відбувалась не на магістральних шляхах відновлюваної української історіографії, не відразу і не безболісно. По-перше, як і в Росії, історія повсякденності стала торувати собі шлях, починаючи з заборонених тем офіційної історії — з тіньових сторін радянського суспільства, з характеристики асоціальних і аномальних явищ, з теренів девіантності і релігійності тощо. Чимала увага була зосереджена на реаліях селянського життя у 1920-1930-і рр., найчастіше через призму трагічних наслідків радянської колективізації і голодомору 1932-1933 рр. [77].

По-друге, потужна хвиля народознавчих студій перших років незалежності у призмі національної ідентифікації від описовості обрядів, ритуалів, традицій мала вивести і вивела істориків від етнографізму до історії ментальності, історичної психології.

По-третє, значну роль у становленні і легітимізації напрямку відіграли краєзнавці. Окремі з них спочатку поодинокі на рівні пробних студій місцевого, історико-краєзнавчого рівня писали про реальне становище людей у минулі часи, про їх думки, настрої, сподівання і наміри. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів приватного походження. Вперше листи, щоденники, записки, нотатки звичайних людей були активно запитувані дослідниками. Краєзнавці започаткували практику записів «усної історії» [78]. З їх аматорських студій по-новому (з правом звучання) з пилу давнини постав нео-

фіційний сільський пісенний і говірковий фольклор і міський анекдот. Краєзнавці «населили» історію конкретними людьми з їх неповторними, унікальними життєписами, втім типовими для народу долями. Професор Харківського національного університету С. Куделко навіть називає це свого роду викликом любителів-непрофесіоналів професійним дослідникам, дорікаючи останнім у певному консерватизмі [79].

По-четверте, реалії повсякденного життя стали виплескуватись ще в одному напрямку історичних студій — у біографістиці, яку також активно реанімували з часів здобуття незалежності з огляду на потребу відновлення пантеону своїх героїв [80]. Відтепер пишучи життєписи видатних діячів української історії, дослідники вперше мали можливість підійти до їх біографій неформально, оскільки вимоги дотримання канонів «офіційної парсуни» відійшли в минуле, суворий і сухий анкетно-паспортний ґтиб був відкинтий. Крім того, відкриті «спецфонди» і зняті грифи «цілком таємно» уможливили подолання схематизму людських доль радянського періоду. Істотно виразними є елементи повсякденнописання у портретистиці реабілітованих історією [81]. Окремо слід у цьому напрямку відзначити діяльність таких різних дослідників, як С. Білокінь та Ю. Шаповал. Подолання абстрактності і схематизму в біографістиці відродило до життя інструментарій та методику просопографії, серед активних поборників її офіційного повернення до цеху визнаних спеціальних історичних дисциплін слід назвати І. Старовойтенко та Н Миронець [82].

На становленні історії повсякденності в українській історичній науці, поза сумнівом, позначились виклики зарубіжної історіографії і методології науки. В 2000 р. у київському видавництві «Мегатайм» вийшла друком книга М. Маля «Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917-1991», а в 2001 р. видавничий дім «Альтернативи» випустив книгу Е. Гобсбаума «Вік екстремізму: Коротка історія XX віку. 1914-1991». В обох цих проектах, які є багатоплановими, реалізується ідея, висловлена американською дослідницею Ш. Фіцпатрік, щодо зображення життя радянських людей у екстраординарних умовах тоталітаризму.

В сучасній українській історичній науці з'явилися перші теоретико-методологічні та історіографічні статті з історії повсякденності [83]. За поки що не вельми великим масивом спеціальних розвідок з історії повсякденності можна відзначити тенденцію до вивчення її феномену в переломні або трагічні періоди. В цілому це стосується становлення і закріплення тоталітарного режиму в УРСР. Так, активно досліджуваними є, по-перше, період нової економічної політики, коли відбувалася радикальна зміна усіх норм приватного і суспільного життя; по-друге, періоди екстремальних повсякденних умов, передусім, голодомор 1932-1933 рр. та голоди 1921-1923 рр. і 1946-1947 рр., а також часи військового лихоліття; по-третє, періоди керованої владної модифікації норм життя, наприклад, хрущовська відлига, перебудова тощо.

Проблематика повсякденності раннього радянського періоду об'єктивно постала у постра-

дянських публікаціях про феномен тоталітаризму в СРСР [84]. Стрибок з аграрно-традиційного суспільства в індустріально-модерне зайняв безпрецедентно короткий час і мав неприродний характер, підкреслює, зокрема, Г. Касьянов, зауважуючи на природній інертності і поверхневості змін у повсякденно-побутовій свідомості. «Найглобальнішим соціально-психологічним наслідком цих зрушень, — за роздумом ученого, — став стан відчуженості більшості виробників від держави, під егідою якої ці зрушення відбувалися». Різкий радикальний злам усталеного селянського укладу (більшості населення) у зв'язку з модернізацією та урбанізацією, підміна національно-культурних цінностей сурогатом класових пріоритетів, насильницький диктат офіційної ідеології призвели до руйнації системи життєвих принципів і підміни екзистенціального вибору людини директивно-масовим, що спричинило соціально-економічну і морально-психологічну деградацію радянського суспільства в наступні часи [85]. Дослідник Г. Єфімов слушно зауважує, що вивчення повсякденності доби переходу від аграрного до індустріального суспільства корінним чином різниться як від таких досліджень часів сталого аграрного суспільства, так і від розгляду періоду сформованого індустріалізму [86]. Виходячи з загальної теорії модернізації, він здійснив оригінальну спробу оцінити повсякденні громадські практики сільських вчителів у 1920-і рр. [87]. Проблемам щоденного побутування науково-педагогічної інтелігенції у 1920-і рр. присвячені праці В. Молчанова, В. Не-

стеренка, С. Зозулі, В. М. Шейка, О. Осмоловської, О. Коляструк [88]. В. Прилуцький зробив різностороннє дослідження з повсякденного життя студентської молоді в Україні у 1920-і рр. [89].

Яскравим прикладом вивчення девіантної поведінки радянських громадян у перші непівські роки є монографія В. Іващенко та І. Іщенко «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону», видана Дніпропетровським національним університетом у 2006 р., в якій на основі раніше не задіяних архівних джерел розглядаються найбільш поширені соціальні відхилення 1920-х рр. Автори простежили причинно-наслідкові зв'язки між ними (дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво, пияцтво, проституція щоденних реалій радянського суспільства), висвітлили сутність, характер і особливості прояву означених явищ у південному регіоні України.

Слід особливо відзначити, що непівський період (як один з визначальних в історії становлення радянського режиму) є найбільш детально вивченим українськими істориками [90]. У дисертаційних дослідженнях О. Кокорської, Н. Коцура, О. Трубенюк приділено увагу життю і побуту різних верств радянського міста [91]. До оригінальних спеціальних досліджень непівської доби, що містять виразні характеристики щоденних практик різних соціальних верств, відносяться монографії Ю. Волосніка [92] та О. Пиріг [93]. Б. Хорошун піддає аналізу продовольчу політику радянської влади в 20-30-і рр. XX ст. [94].

На окрему увагу заслуговує монографія О. Рубльова «Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939)» [95]. Робота написана на широкому документальному матеріалі, запозиченому з багатьох архівосховищ, використано багато документів особистого походження. При розгляді проблем науково-культурних контактів західноукраїнської інтелігенції з інтелігенцією УСРР виразно показано не тільки відмінності їх матеріально-побутового становища, а й ментальні особливості.

Останнім часом з'явилася низка цікавих публікацій про побутування мирного населення у роки війни, серед таких відзначимо розвідки О. Вільшанської [96], Т. Вронської [97], О. Удода [98].

До актуалізованих дослідниками періодів відноситься післявоєнна доба її непростим повсякденням і побутом. Так, у монографії Л. Ковпак [99] достатньо різнобічно охоплено загальну проблематику повсякденного життя українського суспільства в другій половині ХХ ст. у призмі основних суспільно-політичних і економічних подій цього часу, втім часова і просторова панораменість дослідження зумовили певну абстрактність праці, не дозволила авторці конкретно зосередитись на реаліях щоденного побутування пересічного українця.

Дослідники В. Даниленко, О. Янковська розглядають проблеми щоденного життя повоєнного українського села [100]. О. Ісайкіна зробила об'єктом вивчення міський повоєнний побут [101]. Вона проаналізувала масштаби соціально-

економічних збитків, показала вплив війни на настрої і психологію людей, окремо дослідила житлову проблему, стан комунально-побутового і медичного обслуговування городян, їх культурний відпочинок у перше повоєнне десятиліття [102]. Повоєнні обставини відбудови і налагодження нормального життя певною мірою знайшли відображення у статтях Г. Голища [103], М. Плюща [104]. На основі епістолярних документів С. Білосконь відтворив повсякденне життя і турботи українських книгознавців [105]. Післявоєнній науково-педагогічній інтелігенції присвячені дослідження О. Прохоренко, С. Герегової [106]. Н. Хоменко зосередилась на аналізі матеріально-побутих умов студентства післявоєнного часу [107].

У вересні 2003 р. за ініціативою професорів і дослідників Харківського національного університету ім. В. Каразіна та Східно-регіонального центру гуманітарного-освітніх ініціатив у Харкові була проведена міжнародна наукова конференція «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920-1950-і роки» за участю російських і німецьких учених. За її доповідями і матеріалами наступного року була видана збірка «Епоха. Культури. Люди (історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920-1950-і роки)» [108]. Проведення конференції і випуск збірника стали можливими за сприяння Фонду Фріца Тіссена. За задумом організаторів, принципово важливим було відійти від «політичного» та «ідеологічного» розуміння історії сталінізму і націонал-соціалізму і звернути увагу на пересічних людей, їхнє по-

всякденне життя. За переконанням організаторів, саме історія повсякденності надає можливість зрозуміти зсередини періоди диктатур в СРСР і Німеччині. На цій конференції такі дослідники як Ю. Волоснік, В. Лантух, Ю. Обертрайс зосередили свою увагу на житті городян у 1920-і рр. Щоденні умови праці, відпочинку, приватного життя фабрично-заводських робітників цікавили Ю. Ландау, А. Бистриченко, А. Епштейна. Деякі аспекти діяльності масових громадських організацій та суспільних установ довоєнного часу розкрили у своїх повідомленнях Т. Азуманова, А. Лисенко, В. Духопельникова, С. Посохов.

Дослідники В. Самойлович та О. Лукашевич оцінювали проблеми повсякденності не з огляду на соціально-економічні і суспільно-політичні умови, а шляхом аналізу житла селянських родин як показника стану добробуту [109].

Отже, на сьогодні в Україні історія повсякденності почала досить активно досліджуватися, втім поки що не створено жодної фундаментальної чи узагальнюючої і фрагментарної праці з історії повсякденності українського народу.

Джерела та література:

1. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». — М., 1993. — С. 48.
2. Удод О. А. Про історію повсякденності // Бористен. — 2000. — №4.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII ст. — Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. — К., 1995.

4. Удод О. А. Про історію повсякденності // Бористен. — 2000. — №4.
5. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. — М., 1992. — С. 6.
6. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. — 2004. — №1. — С. 14.
7. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: Ежегодник. 2004. — М., 2005. — С. 96.
8. Шютц А. Структуры повседневного мышления // Социс. — 1988. — №2. — С. 129-138.
9. Риккерт Г. Философия жизни. — К., 1998.
10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995. — С. 38.
11. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб., 2002.
12. Оболенская С. В. История повседневности в современной историографии ФРГ // Одиссей: Человек в истории. 1990. — М., 1990. — С. 182-198.
13. Курьянович А. В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI. — М., 2001. — С. 36.
14. Методологические проблемы истории. Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В. Н. Сидорцова. — Мн.: ТетраСистемс, 2006. — С. 245.
15. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник. 1998/1999. — М., 1999. — С. 77-100.
16. Там само. — С. 99.
17. Обертрайс Ю. Введение // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докл. — Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — С. 6.

18. Цит. за: Ким С. Г. Немецкая историография о возможностях микро- и макроанализа // Историк в поиске. — М., 1999. — С. 69.
19. Alltag im 16. Jahrhundert: Studien zu Lebensformen in Mitteleuropäische Städten. — München, 1987; Alltag im Spätmittelalter. — 3. Aufl. — Graz, 1986. Alltagsgeschichte: leicht gemacht? — Darmstadt, 1989. Alltagsgeschichte: zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. — Fr. a. M., 1989.
20. Методологические проблемы истории. — Мн., 2006. — С. 248.
21. Там само.
22. David L. Hoffman. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941), Ithaca and London, 2003, 247p.; Sarah Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934-1941, Camdridge, 1997; Moshe Lewin, The Making of Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia (New York, 1985); Wendy Z. Goldman, Women, the State, and Revolution: Soviet Family Police and Social life, 1917-1936 (New York, 1993), chap. 1; Lynne Viola, «Introduction» in Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistens in the 1930s, ed. Viola (Ithaca, 2002), 9-13.
23. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972; Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой культуры Европы глазами современников. — М.: Искусство, 1989.
24. Кнабе Г. С. Древний Рим — история и повседневность. — М., 1986; Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. — М.: Наука, 1978; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура. — М.: Худ. литература, 1965.
25. Кнабе Г. С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. — 1989. — №5. — С. 74; Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». — М., 1993; Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — Вып. 1. — М., 1988. — С. 75-89; Бессмертный Ю. Л. «Анналы»: переломный этап? // Одиссей. — М.:

- Наука, 1991.; Ястребицкая А. Л. Повседневность и материальная культура средневековья в отечественной медиевистике // Одиссей: Человек в истории. 1991. — М., 1991. — С. 84-102.
26. Баткин Л. М. Итальянское Возрождение. Проблемы и люди. — М.: РГГУ, 1995; Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. — М.: Наука, 1992; Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени / Под ред. Ю. Л. Бессмертного. — М., 1996; Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала Нового времени / Отв. ред. Ю. Л. Бессмертный. — М.: РГГУ, 2000; Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. — М., 1995.
 27. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства. (XVIII — начало XIX века). — СПб: «Искусство СПб», 1994. — 758 с.
 28. Напр.: Бутенко А. П. Социалистический образ жизни: проблемы и суждения. — М., 1978. — 325 с.; Капустин В. И. Социалистический быт составная часть советского образа жизни. — М., 1971. — 32 с.; Касьяненко В. И. Советский образ жизни. История и современность. — М., 1985.; Социальные показатели образа жизни советского общества / Отв. ред.: И. В. Бестужев-Лада. — М.: Наука, 1980. — 216 С. та ін.
 29. Васильчук Г. М. Вивчення «радянської повсякденності» 1920-1930-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження// Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Зб. ст. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 275-276.
 30. Кнабе Г. С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. — 1989. — №5. — С. 27.
 31. Горинов М. М. Проблемы социальной истории и повседневность «страны героев» // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. — М., 1996. — С. 268-273; Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. — М., 1997.
 32. Напр.: Бобровникова Т. А. Повседневная жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена. — М.,

- 2001; Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. — М., 2000; Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году. — М., 1999.
33. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М., 2001; її ж. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: село. — М., 2001.
34. Вихавайнен Т. Внутренний враг: борьба мешанством как моральная миссия русской интеллигенции. — СПб., 2004.
35. Плагенборг Шт. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. — СПб., 2000.
36. Российская повседневность 1921-1941 гг.: новые подходы. Доклады, сделанные на международ. междисциплинарной конф., 16-19 августа 1994 г. — СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1995. — 156 с.
37. Васильчук Г. М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Зб. ст. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 280.
38. Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации. — М.: ИСП РАН, 1996. — 144 с.
39. Общественные организации России в 1920-е годы. — М.: ИРИ РАН, 2001. — 215 с.
40. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. — М., 1999. — 310 с.
41. Лебина Н. «Надо, Федя, надо...» // Родина. — 2005. — №2. — С. 88-93; її ж. «Оксфорд сиреневый и желтые ботиночки» (Мода ленинградцев и москвичей 20-30-х гг.) // Родина. — 1994. — №9. — С. 71-74; її ж. «Папа, отдай деньги маме» // Родина. — 1996. — №12; її ж. За последней чертой (Об истории возникновения крематория и самоубийствах) // Родина. — 1994. — №8; її ж. Ленька Пантелеев — сыщиков гроза // Родина. — 1995. — №1; її ж. Белая фея, или Как наводили марафет в Советской России // Родина. — 1996. — №9; її ж. Коммунальный,

- коммунальный, коммунальный мир // Родина. — 1997. — №1. — С. 16-20.
42. Рожков А. Беспризорики // Родина. — 1997. — №9. — С. 70-76; його ж. Лучше хулиганом быть, чем любовь разводить (Переход к совместному школьному обучению в 1920-е гг.) // Родина. — 2004. — №3. — С. 41-46.
 43. Аптекарь П. «Вот такая вот зараза, девушка моей мечты...» // Родина. 1998. — №9. — С. 77-80; Максимова Т. На кой черт регистрировать брак? Если ... можно и так // Родина. — 2004. — №11. — С. 83-87; Исаев В. И всюду страсти роковые. Любовь на фоне социалистической стройки // Родина. — 2004. — №4. — С. 67-69.
 44. Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР // Родина. — 1998. — №8. — С. 72-75; Кирсанова Р. «Гимнастерка», «джимми» и «полшред» // Родина. — 1997. — №11. — С. 46-52.
 45. Осокина Е. Чужаков в магазин не пускать (О перебоях с продовольствием) // Родина. — 1995. — №12. — С. 68-72; Твердюкова Е. «Кто раньше ел, тот и сейчас будет, а мы только смотрим» (Продовольственное обеспечение Ленинграда во второй половине 1930-х гг.) // Родина. — 2006. — №6. — С. 80-84.
 46. Лебина Н., Шкаровский М. Деталь ночного пейзажа. Кое-что из мира проституток Санкт-Петербурга и Ленинграда // Родина. — 1994. — №1.
 47. Лебина Н. Б., Шкаровский М. В. Проституция в Петербурге. 40-е гг. XIX- 40-е XX гг. — М., 1994.
 48. Бордюгов Г. А. Социальный паразитизм или социальные аномалии: (Из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, бродяжничеством в 20-30-е гг.) // История СССР. — 1989. — №1.
 49. Смирнов Г. Л. Советский человек. — М., 1971. — С. 271-293.
 50. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля. — М., 1992; Гилинский И. Я. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социальные исследования. — 1991. — №4.

51. Лебина Н. Б. Теневые стороны жизни советского города 20-30-х гг. // Вопросы истории. — 1994. — №2. — С. 35-46.
52. Лебина Н. Б. Повседневность 1920-1930-х годов: «Борьба с пережитками прошлого» // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2-х т. — М. 1997. — Т. 1. — С. 23-46.
53. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. — СПб.: Журнал «Нева»; Изд-во торг. дом «Летний Сад», 1999. — 320 с.
54. Там само. — С. 21.
55. Советская повседневность и массовое сознание. 1939 -1945. — М.: РОССПЭН, 2003. — 472 с.
56. Осокина Е. А. СССР в конце 20-х — первой половине 30-х годов. Торговля? — Распределение! // Отечественная история. — 1992. — №5. — С. 42-59; Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928-1935. — М., 1993; Осокина Е. А. Люди в годы первых пятилеток: способы и стратегии выживания // История. — 1997. — №19; Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в годы индустриализации. 1927-1941. — М., 1999.
57. Осокина Е. А. СССР в конце 20-х — первой половине 30-х годов. Торговля? — Распределение! // Отечественная история. — 1992. — №5. — С. 58-59.
58. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Власть и общество: Диалог в письмах. — М.: РОССПЭН, 2002. — 208 с.
59. Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / Отв. ред. А. К. Соколов. — М., 1997. — 328 с.; Общество и власть, 1930-е годы: Повествование в документах / Отв. ред. А. К. Соколов. — М., 1998. — 352 с.; Письма во власть, 1917-1927: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / Сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. — М., 1998.
60. Кузнецов И. А. Письма в «Крестьянскую газету» как источник для изучения менталитета российского крестьянства 1920-х годов. — М., 1996.

61. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. — М.: РОССПЭН, 1999.
62. Нормы и ценности повседневной жизни: становление социалистического образа жизни в России, 1920-30-е годы. — СПб., 2000; Гудков В. Д. Проблема повседневности и поиски альтернативной теории социологии // ФРГ глазами западногерманских социологов. — М., 1989. — С. 296-329; Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности. Европейский университет. — СПб., 2003. — С. 7-14; Козлова Н. Н. Повседневность как источник и итог социального бытия // Социально-гуманитарные науки. — 2001. — №6. — С. 69-82; Курьянович А. В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI. — М., 2001. — С. 36-45; Поляков Ю. А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Труды Института российской истории РАН 1999-2000. — М., 2002. — Вып. 3. — С. 290-322; Пушкирева Н. Л. Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. — 2004. — №1; Репина Л. П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории (часть II) // Социальная история. Ежегодник. — М., 1998. — С. 7-25; Сенявский А. С. Человек, общество, власть в российской истории XX века: динамика их соотношений и механизмы взаимосвязи. Методология проблемы // Личность, общество и власть в истории России: системный компаративный анализ. — М., 1998; Старцев А. В. Грани повседневности // Города Сибири. — Алтайск, 2004. — Вып. 2. История повседневности. — С. 3-18.
63. Козлова Н. Н. Горизонты повседневности советской эпохи. — М.: Ин-т философии РАН, 1996; Козлова Н. Н. Советские люди: Сцены из истории. — М.: Европа, 2005; Андреевский Г. В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху 1920-1930-е годы. — М.: Молодая гвардия, 2003. — 573 с.; Андреевский Г. В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1930-1940-е годы. — М.: Молодая гвардия, 2003. — 463 с.; Игнатов Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен основания до 40-х годов XX века. — СПб., 2005.

64. Валиев Г. Х. Социальные аномалии в повседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920-е гг.: Автореф. дис. к. и. н. — Новосибирск, 2002. — 28 с.; Валиев Г. Х., Исаев В. И. Социальные аномалии в Сибири: историко-криминологический анализ (1920-е гг.). — Новосибирск: Изд-во СГУПС, 2006. — 150 с.; Гатаулина И. А. Нэповская повседневность Поволжья: социально-психологический анализ массовой маргинальности в контексте модернизационной перспективы // Нэп: экономические, политические и социо-культурные аспекты. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 481-502; Жулева М. С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929-1941 гг.: Автореф. дис. к. и. н. — Курган, 2004; Панин С. Е. Повседневная жизнь советских городов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е гг. (на материалах Пензенской губернии): Автореф. дис. к. и. н. — Пенза, 2002. — 19 с.
65. Абрегова Ж. О. Повседневная жизнь сельского населения Кубани (кон. XIX — пер. треть XX вв.): Автореф. дис. к. и. н. — Майкоп, 2004. — 25 с.; Тяжельникова В. С. Повседневная жизнь московских рабочих в начале 1920-х годов // Россия в XX веке: люди, идеи, власть / Отв. ред. А. К. Соколов, В. М. Козьменко. — М., 2002. — С. 194-219; Доронина М. В. Культура повседневности русской разночинной интеллигенции во второй пол. XIX века (Соотношение «идеального» и «реального»): Дис... к. ист. н. — М., 2004. — 257 с.
66. Гатаева Б. Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии // [http:// antrohology.ru/ru/index.html](http://antrohology.ru/ru/index.html). Оболенская С. В. «История повседневности» в современной историографии ФРГ // Одиссей: Человек в истории. 1990. — М., 1990. — С. 84-102; Лелеко В. Д. Повседневность в исторических исследованиях // Историзм в культуре: Матер. междунар. науч. конф. — СПб., 1998. — С. 160-167.
67. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб., 2002; Шапинская Е. Н. Проблема повседневности в академическом дискурсе // Обсерватория культуры. — 2006. — №5. — С. 35-40.

68. Феномен повседневности: гуманитарные исследования: Философия. Искусствоведение: Материалы междунауч. конф. «Пушкинские чтения — 2005» 6-7 июня 2005 г. — СПб., 2005; История российской повседневности: Материалы 26 Всероссийской заочной конференции. — СПб.: Нестор, 2002. — 299 с.; Ценности повседневной деятельности горожан / РАН. Ин-т социологии; отв. ред. Т. М. Караханова. — М., 2004. — 136 с.
69. Повседневность как текст культуры: материалы международной научной конференции «Повседневность как текст культуры». — Киров, 27-29 апреля 2005 года. — Киров: Изд-во ВятГГУ, 2005. — 376 с.; Проблемы повседневности в истории: образ жизни, сознание и методология изучения. — Ставрополь: ГоС. Ун-т, 2001. — 253 с.; Повседневность российской провинции: история, язык и пространство: Материалы третьей Всероссийской школы... — Казань, 2002. — 328 с.; Кожевников С. Б. Аксиология повседневности. — Краснодар: Ун-т, 2003. — 246 с.
70. Цит. за: Обертрайс Ю. Введение // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы). — Х., 2004. — С. 13.
71. Горинов М. М. Радянська історія 1920-30-х років: від міфів до реальності // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. — М., 1996. — С. 268-273.
72. Новикова Н. Л. Культура повседневности: теоретический аспект: Учебник. — Саранск: «Красный Октябрь», 2004. — 164 с.
73. Лелеко В. Д. Эстетика повседневности. — СПб., 1994.
74. Див.: Лебина Н. Словарь повседневности // Родина. — 2005. — №3, 5, 6; 2006. — №2, 3, 5.
75. Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: контуры, символы, знаки. — СПб.: Дм. Буланин, 2006. — 444 с.
76. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. — 1996. — №1(4). — С. 118-121; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії

- уявлень та ідей в Україні ХУІ-ХУІІІ ст. — К.: Критика, 2001; Удод О. А. Про історію повсякденності // Борис-тен. — 2000. — №4.
77. Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-ге-ноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних і морально-психологічних наслідків: міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький та ін. — К. — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — 536 с.; Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації кур-кульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 9. — К., 2003. — С. 227-242 — 450 с.; Бем Н. Морально-полі-тичний стан українського селянства в умовах голодо-мору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 10. — К., 2004. — С. 250-284 — 488 с.; Тригуб П. М. Проведення колективізації на Півдні України: нові факти та підхо-ди// Наукові праці. Миколаїв. — 2002. — Вип. 2. Істо-ричні науки. — С. 126-135; Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х — на початку 30-х років ХХ століт-тя: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти// Проблеми історії України: факти, суджен-ня, пошуки. Міжвідомчий зб. наук.пр. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 265-272.
 78. Щеглова Т. К. Устная история и краеведческая рабо-та // Преподавание истории в школе. — 1998. — №5. — С. 60-63.
 79. Куделко С. М. История повседневности в контек-сте исторического краеведения// Эпоха. Культур-ы. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы)// Матер. медунар. науч. конф. (Харьков, сен-тябрь 2003 г.): Сб. докл. — Харьков: Восточно-реги-ональный центр гуманитарно-образовательных ини-циатив, 2004. — С. 144.
 80. Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. — К., 1996.

81. Див. напр.: Репресоване відродження (20-30-і роки). — К., 1991; Зневажена Кліо. — К., 2005; Марочко В., Хіліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). — К., 2003; Письменники радянської України. 20-30-і роки. — К., 1989; Миронець Н. І. На тлі трагічної історії. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. — 160 с.; серія публікацій у «Історії України: Маловідомі імена, події, факти» за 1999-2007 рр. та ін.
82. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія як спеціальна історична дисципліна // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», м. Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення/ Л. Винар, О. Гаврилюк: В 3 т. — Т. 1. — Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. — 390 с. — С. 223-240.
83. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. — 2007. — №1. — С. 174-184; Павлухіна В. Методологічні засади дослідження повсякденного життя українського селянства в 60-80-ті рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Зб. ст. — Вип. 11. — К.: ПУ НАНУ, 2007. — С. 434-443; Васильчук Г. М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження// Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Зб. ст. — Вип. 11. — К.: ПУ НАНУ, 2007. — С. 102-111.
84. Див.: Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-і рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003 та ін.
85. Касьянов Г. В. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-30-і рр.: соціально-психологічний фон // Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22-28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення. Історія. — Част. II. — Львів, 1994. — С. 48-51.

86. Єфіменко Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 108.
87. Там само. — С. 108-131.
88. Молчанов В. Добробут освітян в Україні у XIX — на початку XX ст. // Історія України. — 2005. — №11 (411), березень. — С. 1-2; Нестеренко В. А., Романюк В. Г. Українська науково-освітня інтелігенція Поділля та влада у 1920-і рр. // Інтелігенція і влада. — Одеса, 2004. — №3. — С. 193-196; Самойленко О. Г. Наукова діяльність О. І. Покровського у 20-х рр. XX ст.: конформізм чи методологічне переродження? // Література і культура Полісся. — Ніжин, 2005. — №28. — С. 155-162; Зозуля С. Ю. До питання матеріального забезпечення наукової діяльності протягом першого десятиріччя радянської влади (на прикладі Ніжинської НДК історії, культури та мови) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. пр. — Харків, 2006. — Вип. 8. — С. 166-173; Шейко В. М. Інтелігенція України в 20-х рр. XX ст.: голод, політика та моральні імперативи // Нравственные императивы интеллигенции: Мат. IV междунар. науч. -теор. конф. по проблемам современной истории. — Х.: ХНУ, 2006. — С. 74-76; Осмоловська О. Ю. Матеріальне становище професорсько-викладацьких кадрів вузів України у 20-і рр. // Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова. Зб. наук. ст. — К., 2002. — Вип. 47. — С. 297-302; Коляструк О. А. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Зб. ст. — Вип. 11. — К.: ІУ НАНУ, 2007. — С. 86-101; її ж. Про матеріальне становище наукових працівників Кам'янця-Подільського на початку 20-х рр. XX ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДА-ВО України) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного пед. ун-у: іст. науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 16 (18). — С. 559-567; її ж. Реалії повсякденного життя учительської інтелігенції україн-

- ського села у 1920-і рр. // Гуржіївські історичні читання. Зб. наук. пр. — Черкаси, 2007. — С. 318-323 та ін.
89. Прилуцький В. Побут студентів в 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 85-107.
 90. Колесник В. Ф., Коцур В. П., Коцур Г. Г. Історіографія НЕП в Українській СРР. — К.: Хрещатик, 2002 — 176 с.
 91. Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х — 30-ті рр. XX ст.): Автореф. — К, 1995; Коцур Н. І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921-1929): Автореф. — К., 1997; Трубенко О. М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 20-х — початок 30-х рр. XX ст.): Автореф. — К., 2001.
 92. Волоснік Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу. — Харків: НМЦ«СД», 2002. — 384 с.
 93. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України. — К., 1996.
 94. Хорошун Б. І. Від голоду до голоду: комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20-30-х рр. — К.: Радуга, 1998. — 175 с.
 95. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). — К., 2004.
 96. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. — 2004. — №4. — С. 56-70.
 97. Вронська Т. В. Виживання міського населення України (1943-1945)//Друга світова війна і Україна: Матер. наук. конф. 27-28 квітня 1995 р. — К.: ПУ НАНУ, 1996. — С. 177-182; її ж. В умовах війни: Життя і побут населення України (1943-1945 рр.). — К., 1995. — 83 с.
 98. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопад 1943): питання методології та історіографії// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 384-391.

99. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в II половині XX ст. (1945-2000 рр.). — К.: ПУ НАНУ, 2003. — 250 с.
100. Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 3б. ст. — Вип. 9. — К.: ПУ НАНУ, 2005. — С. 3-16; Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця// Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 3б. ст. — Вип. 11. — К.: ПУ НАНУ, 2007. — С. 388-398.
101. Ісайкіна О. Д. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 3б. ст. — Вип. 7. — К., 2004. — С. 415-421; її ж. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945-1955 рр.) // Там само. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 207-212; її ж. Розвиток установ громадського харчування в містах України у перші повоєнні роки // Наукові записки з української історії: 3б. ст. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 153-157 та ін.
102. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період (1945-1955 рр.): Автореф. дис. ...к. і. н. 07. 00. 01/Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2006. — 20 с.
103. Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України// Український історичний журнал. — 2005. — №3. — С. 37-49.
104. Плющ М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 3б. наук. ст. — Вип. 15. — К.: ПУ НАНУ, 2001. — С. 71-77.
105. Білокінь С. І. Повсякденні турботи повоєнних книгознавців (із листування Ф. П. Максименка) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 3б. ст. — Вип. 11. — К.: ПУ НАНУ, 2007. — С. 229-298.
106. Прохоренко О., Герегова С. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х — перша половина 50-х рр. XX ст.) // Укра-

- їна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 3б. ст. — Вип. 11. — К.: ПУ НАНУ, 2007. — С. 355-363.
107. Хоменко Н. Матеріально-побутове становище студентів вищих навчальних закладів в 50-60-ті рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — 3б. ст. — Вип. 11. — К.: ПУ НАНУ, 2007. — С. 415-433.
108. Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов — Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — 364 с.
109. Самойлович В. П. Українське народне житло (кінець XIX — початок XX ст.). — К.: Наук. думка, 1972. — 23 с.; Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 12. — К., 2004. — С. 257-276.

Розділ другий

Методологія проблеми

2. 1. Зміст поняття «повсякденність» та межі «історії повсякденності»

Одна з проблем у «науковій території» повсякденності — сама дефініція. Очевидно, як пише Пітер Берк, проблеми дефініції постають через те, що історики вступають на незнані раніше терени [1]. Ця «дуже дивна», за висловом О. В. Золотухіної-Аболіної, [2] повсякденна сфера, що безпосередньо оточує людину, виявляє її культурну заданість і наповненість, була практично відсутня як предмет самостійного дослідження в історії наукової думки впритул до ХХ ст. і лише нині входить у стадію апології і постає як тема наукового дослідження, потребуючи історико-філософської емансипації [3].

«Повсякденність — це життя в цілому, усі життєві реалії, — пише автор навчального посібника Т. С. Георгієва, — це буденне, природне середовище, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є вихідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності» [4].

На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається самозрозумілою; більшість авторів, котрі пишуть про повсякдення, не пояснюють свого об'єкту дослідження, ототожнюючи її зі звичайним щоденним життям, способом/трибом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, неофіційною/непублічною сферою буття тощо, тобто говорять про різні сторони «життєвого світу» людини. Свого часу Ю. М. Лотман влучно зауважив, що повсякденне побутове довкілля подібне до повітря: людина помічає його тільки тоді, коли воно псується або його бракує. За його визначенням, повсякденність — це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [5]. В своєму відомому дослідженні про побут російського дворянства він пише: «Історія проходить через Будні людини, через її приватне життя. Не титули, ордени або царські милості, а «самостояння людини» перетворюють її на історичну особу» [6].

О. А. Удод, сформулювавши системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності у вітчизняній історіографії, констатує, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, не окреслене й коло тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності [7].

Спробуємо проаналізувати наявні визначення повсякденності, що їх пропонують історики,

філософи, соціологи, психологи, культурні антропологи.

Не зайве розпочати з визначення семантики слова «повсякденність» і близьких за змістом слів, а також поняття «повсякденність» у деяких з охарактеризованих у першому розділі напрямків.

У тлумачному словнику В. Даля, що відбивав лексику розмовної і літературної мов першої половини ХІХ ст., повсякденне (синоніми: щоденне, побутове, з дня на день) означає постійне, з дня в день повторюване [8]. Споріднене слово «буденний» означало те, що сталося і відбулось за один день. В. Даль також фіксує «нині», як новий відтінок смислу: «буденний» як «звичний». А «звичний» раніше відносився до іншої семантичної групи і означав: звичний, засвоєний, прийнятий, звичайний, простий, рядовий, пересічний, що буває переважно всюди і поруч (на противагу виключному, особливому, виключному). Близькі за змістом іменники фіксують тісний зв'язок зі звичаєм, з тим, що загальновизнано.

У словнику С. І. Ожегова [9], що відбиває реалії радянського часу (перше видання 1949 р., останні авторські зміни внесені до 4-го видання 1960 р.), слова «повсякденний» і «звичайний» зближуються. Семантика слова «повсякденний» містить два відтінки сенсу: зовнішньо-часовий (той, що проходить з дня в день, завжди, постійно, не припиняється). В свою чергу «звичайний» і «постійний» розкриває смисл слова «звичний» [10], котре оточене спорідненими: «буденний» (зрозумілий без пояснень, пересічний), той, що нічим не виділяється.

У С. І. Ожегова вперше у якості синоніма «повсякденності» з'являється слово «побут», сенс якого розкривається як «загальний життєвий уклад, повсякденне життя». Взятє у контексті календарного часу, повсякденне, звичне, звичайне життя — це життя буденне, не святкове. Тут повсякденність як будні протиставлена святковим, тобто вихідним дням. Наприкінці 50-х рр. розуміння «повсякденного» як «буденного», «звичного» остаточно закріпилося.

Сучасні словники, випущені у 90-і рр. ХХ ст., залишають це коло визначень: «повсякденний», «побут», «буденний», «будні» [11]. Словник літературної мови дає більший набір синонімів, розкриваючи психологічний, емоційний фон повсякденного життя. Так, «будні» означає «1) робочі дні; 2) повсякденне, звичайне життя, одноманітне, безрадісне життя» [12]. У першому виданні цього словника набір уточнюючих, емоційно насичених епітетів більш багатий: «буденний» — безпросвітний, сірий, неприглядний, скучний [13].

Можна уявити, що близьку по характеру еволюцію пройшло слово «повсякденний» в інших європейських мовах. У всякому разі це підтверджується відносно німецької мови. Історичні модифікації семантичного поля «Alltag» простежені Х. П. Турном [14]. Спроба розібратися з поняттям «повсякденність» була здійснена у низці статей спеціального випуску західнонімецького журналу «Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie». Польський соціолог Ян Щепаньський (J. Szczepanski) додає до характеристики

повсякденного життя домінантні для неї емоції — нудьгу і смуток, породжувані рутинним повторенням формул поведінки і подій повсякденності, а також відмічає, що специфіка повсякденного знання в його інтуїтивності, ірраціональності і спрощеності [15].

Хоча інтерес до тих або інших аспектів повсякденності проявили численні наукові дисципліни, а в межах дисциплін — наукові напрямки, висхідне, ключове поняття «повсякденність» піддавалось теоретичній рефлексії лише в соціології. Це не випадково. Соціологія повсякденності розвивається вже близько півстоліття. Поруч з традиційними її напрямками — феноменологічним і етнометодологічним — з'явилися нові, орієнтовані на культурну антропологію і історію культури. Соціологами написані сотні досліджень про повсякденне життя [16].

М. М. Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична» у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука», дає таке її визначення: «це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [17].

Відома сучасна російська дослідниця приватного життя Н. Пушкарьова визначає повсякденність як реальність, що інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний життєвий світ [18].

У спеціальному розділі «Світ повсякденності» підручника з філософії для вищих навчальних закладів повсякденність постає як єдиний універсум, джерело і вмістилище будь-яких варіантів реальності, складається зі світу твердих предметів, чуттєвих відчуттів і світу соціокультурних комунікацій і здорового глузду [19]. О. В. Золотухіна-Аболіна у монографії «Повсякденність: філософські загадки» (К., 2006) подає різні тлумачення повсякденності: 1) це просто емпіричне життя; 2) стандартизований і нормований зріз емпіричного життя, світ правил, циклів, стереотипів [20]. Емпіричне життя наповнене пристрастями, зіткненнями, прагненнями, воно кипить емоціями, в ньому багато агресії, боротьби, особистісної і групової конфронтації. Воно жорстоке, і гуманістичні ідеї, народжені людством, по цей день залишаються ліпше добрими намірами, ніж дієвими інструментами повсякденного буття. Автор підкреслює, що повсякденність і є повсякденністю через повторюваність, стереотипність, зрозумілість. Найперша і найважливіша якість повсякденності — її суспільний, колективний характер, що передбачає постійну комунікацію. Сфера повсякденності — сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [21].

Етнографи тлумачать повсякденність через предметно-речовий світ, що оточує людину, забезпечуючи їй буденно-побутове існування, в ньому кодуються певні норми і стереотипи поведінки, ціннісні орієнтири і смаки.

Британський дослідник Д. Тош, що глибоко і ґрунтовно проаналізував основні тенденції історичної науки в останній третині ХХ ст., повсякденність іменує «соціальною історією» і включає до неї життєдіяльність людини вдома і на робочому місці в звичному оточенні [22].

У соціології повсякденність ототожнюється з «життєвим світом» чи «життєвим середовищем людей» і усвідомлюється як результат функціонування людської свідомості в системі закріплених, типових для історично конкретного суспільного організму форм життєдіяльності індивідів і соціальних груп, котрі характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, дозвілля [23]. В. А. Анциферова вбачає в повсякденності процес «перетікання одного в інший життєвих моментів, які створює сама людина, співпрацюючи з обставинами для того, щоб наблизити бажану подію, розв'язати свої сумніви і страхи, розв'язати важкі проблеми» [24]. На її думку, повсякденність створюється щоденною практикою людини, спрямованою на задоволення її життєвих запитів. Для психологів важливими в аналізі є не тільки окремі елементи повсякденного життя, а й розуміння за ними діяльності людської психіки.

Українські культурологи І. М. Лосєв та Я. Н. Куденко говорять про повсякденність як про «особливу реальність культури», «первісну клітинку соціальності», оскільки умови людського існування — це умови людської духовності [25]. Метою і призначенням повсякденності, за Я. Н. Куденко, є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного і психологічного комфорту, що визначає утилітарно-прагматичний характер даного феномена. Таким чином, повсякденність — це сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на «проживання життя» [26]. Російська дослідниця В. Антипіна теж розглядає повсякденність як комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб і зміну зовнішніх умов існування людини [27].

Натомість філософ і культуролог Єва Анчел вважає неправомірним зводити світ повсякденності суто до утилітарності, до однозначної спрямованості лише на певну практичну мету. Повсякденність у певному позитивному або негативному плані виходить за межі вузько буденної практики, більше того — насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами [28]. Подібної позиції дотримується також і Б. Вальденфельс, який розглядає повсякденність як «плавильний тигель» раціональності: всі раціональності представлені в світі повсякденності, з нього вони походять, в ньому оновлюються [29].

Частіше за все повсякденність окреслюють, вдаючись до зіставлення з чимось, протиставля-

ючи чомусь: публічне — приватне, буденне — урочисте, офіційне — неофіційне, звичайне — незвичайне, суспільно вартісне — особисто важливе, звичне — виключне тощо. Ю. М. Лотман вважає, що у кожному колективі з відносно розвинутою культурою «поведінка людей організується основним протиставленням: 1) звичне, щоденне, побутове, що самими членами колективу сприймається як «природне», єдино можливе, нормальне; 2) всі види урочистої, ритуальної, позапрактичної поведінки: державної, культової, обрядової, що сприймаються самими носіями даної культури як самостійно значущі» [30].

Н. Еліас у статті «Про поняття повсякденності» (1977) перерахував вісім дихотомій: повсякденність як протилежність святу; повсякденність як рутина (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); повсякденність як трудовий день — на протигагу життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкоші і неробстві; повсякденність як життя народних мас — у контрасті з життям високопоставлених і могутніх осіб; повсякденність як сфера буденних подій, галузь ординарних, дрібних подій; повсякденність як приватне життя (сім'я, кохання, діти) — на відміну від професійного чи офіційного життя; повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана — на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій [31]. На думку В. Д. Лелеко, виявлені Н. Еліасом бінарні опозиції свідчать про відому стихійність вживання і логічну суперечливість, невпорядкованість виділених смислових моментів ключово-

го поняття, в яке включаються різні рівні, горизонтальні і вертикальні «зрізи» реальності. Це неминуче при масовому зверненні дослідників до таких обширних сфер соціального життя, які раніше табуувались або просто не помічались, при різкому розширенні і оновленні поля досліджень [32].

Відомий радянський антикознавець Г. С. Кнабе відзначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і пересічність традиційні історики відносили до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій — теренам високої культури [33]. Натомість, на його переконання, саме у повсякденності відбувається синтез «мислительних» і «матеріальних» структур [34]. Це сфера історії, яку безпосередньо переживають всі і кожен, повсякчас і щомиті [35]. Зростаючий інтерес до повсякденного Г. С. Кнабе обґрунтовує зміною ставлення до повсякденності в культурі на тій сходинці розвитку, коли відпала психологічна потреба у поділі існування на відкриту і закрити сфери [36].

Російський культуролог В. Д. Лелеко відзначає, що повсякденність в європейській культурі другої половини ХХ ст. набула нової якості під впливом науково-технічного прогресу. Повсякденне життя починає претендувати на високу культурну значущість, висувається на авансцену суспільного життя, знаходиться у центрі суспільної уваги [37]. Він пише, що «повторюване щодень стає повсякденним, якщо воно неминуче, обов'язкове, звичне, саме собою зрозуміле, якщо його переживають як рутинне, тривіальне,

сіре, скучне» [38]. Устрій повсякденного життя з його повторюваними з дня на день справами і заняттями тяжіє до стабільності, стійкості, котрі є нормою повсякденності. Однак у житті постійно міститься постійна загроза нормативній повсякденності (війна, голод, хвороби, природні катаклізми, тощо). Зламаний надзвичайними обставинами лад життя перетворюється на екстремальну повсякденність. Мабуть, варто погодитися з ученим, що нормативна повсякденність — швидше ідеал, ніж реальність.

Відомий російський історик-антрополог М. М. Кром, здійснивши аналіз означеної теми, резюмує, що універсального, на всі випадки придатного поняття «повсякденність» просто не існує. Це умовна конструкція, і вона виникає в той момент і набуває таких окреслень, коли і які розмежування ми проводимо між сферами суспільного життя [39].

Такий висновок може видатися дезорганізуючим для істориків повсякденності. Свого часу згаданий вже Н. Еліас писав, що історія повсякденності набуває сенсу тільки тоді, коли з'являється противник, у бік якого дослідник спрямує вістря поняття повсякденності. За висловом О. А. Удода, історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях — тільки як розвитку економічних і соціальних процесів. «Іншими словами, коли ми хочемо переглянути ту чи іншу концепцію, — пише М. М. Кром, — або навіть реформувати цілий

напрям історичних досліджень (військову, політичну, економічну історію тощо), ми можемо вдаватися до «оповсякденювання» (за висловом Б. Вальденфельса)» [40].

Повсякденність — це лише один ракурс розгляду суспільства, що не спроможний надати вирішальної інформації для розуміння його історичної динаміки, це лише додатковий, конкретизуючий наукові підходи. У повсякденності переважає описовість всього того, що було, а не аналітичність. Вивчення того чи іншого фрагменту історії людства обов'язково має включати у себе вивчення повсякденності, водночас неможливо тільки через повсякденність зрозуміти всю суть історичного розвитку.

Варто зауважити, що реконструкція повсякденного життя людей ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складностями узагальнення і оцінок різноманітних, почасти взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякденного життя. Окремі його деталі не можуть автоматично свідчити про історичну реальність. Дослідницький процес повинен обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язку [41].

Сучасне історіописання повсякденності наражається і на проблему співвідношення з іншими категоріальними означеннями сфер, що дуже близькі до повсякдення, — йдеться про приватне життя, особисте життя, біографістику, побут, етнографію тощо [42].

Аналіз поняття «повсякденність» передбачає звернення до поняття «побут». У російських істориків ХІХ ст. «побут» тлумачився як уклад життя, спосіб життя, форма повсякденної життєдіяльності людей. В російській філософсько-соціологічній традиції (Ф. Буслаєв, К. Кавелін, П. Струве та ін.) розуміли «побут» як певний уклад людського життя, взятого в цілості, інтегративності. В роботах сучасних соціологів, істориків поняття «побут» зберігає свою широту, тягнє до охоплення всіх сторін повсякденного життя з переважаючою увагою до її матеріально-тілесної сторони [43].

У довідковій статті А. Г. Харчев визначає побут як «уклад повсякденного життя» [44], відокремлює побут від виробничо-економічної сфери, трактує його сутність як діяльність по задоволенню матеріальних (їжа, одяг, житло, підтримка здоров'я) і духовних (опанування духовних благ, спілкування, відпочинок, розваги) потреб, вибудовує його ієрархічні рівні (суспільний, міський, сільський, сімейний, індивідуальний), намічає його внутрішню структуру, що визначається співвідношенням матеріального і духовного, суспільного і індивідуального, виділяє типи соціального об'єднання і спілкування (сім'я, сусідство, товариські компанії), вказує на існування побутових норм, традицій, звичаїв, обрядів, які можуть, напевне, розглядатися як структуроутворюючі елементи побуту і регулятори побутової поведінки.

При уважному спостереженні з'ясовується, що співвідношення цих категорій не є сталим,

пропорційно-статичним. В одному разі побут поглинає сферу повсякденності, в іншому — є лише її проявом, характеристикою. Так само приватне чи сімейне життя поруч із суспільно-статусними має свої повсякденні прояви, без яких не може бути відтворене повністю. Біографія має офіційне звучання, а деталі повсякденного життя людини надають цим життєписам просопографічних ознак. Ці останні дозволяють здійснити не тільки більш точну персоніфікацію особи, а й її типовість у своєму представницькому колі чи в контрастуванні з іншими соціальними верствами.

Насамкінець, варто дослухатися до зауваження В. Д. Лелеко: «Досвід категоризації, надання поняттю «повсякденність» категоріального статусу відбиває стан розробки і осмислення феномену повсякденного життя. Якщо порівняти семантичні поля слова «повсякденність» і споріднених з ним слів у розмовній практиці зі словесними контекстами, смисловим наповненням понять «побут», «повсякденність», «повсякденне життя», «буденний світ» в науковій літературі, то семантика природної мови виявиться більш впорядкованою і визначеною, ніж наукової. Це пояснюється системністю і логічною впорядкованістю, які органічно притаманні живій мові і яких бракує на даному етапі розвитку проблематики повсякденності мові науковій» [45].

Досягти хоча б відносної понятійної визначеності і несуперечливості можливо при визначенні методів, способів, «технік» збору і осмислення матеріалу, в цілому — методології дослідження.

Це завдання непросте, оскільки доводиться інтегрувати методи і підходи інших наукових дисциплін. Багатоплановість повсякденності диктує необхідність об'єднання наук. Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним і системним.

Філософи у повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день («щодня одне й те саме»). Це онтологічна сторона повсякденності. Інша — суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення і його оцінку. Для історика повсякденності важливі обидва: перший необхідний для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, другий — для з'ясування її почування. При вивченні повсякденності дослідники звертаються до структур повсякденності. До структурних одиниць повсякденності можна віднести базові уявлення, ідеї, ідеали, норми реакцій. За твердженням О. І. Генісаретського, «стійкість повсякденності є однією з основних підстав ідентичності способу життя як такого» [46].

С. А. Смирнов дає таку характеристику структур повсякденності: «це те, що вбудоване в буденність, але без чого людина не живе жодного дня, що складає каркас, стрижень її людяності. Структури повсякденності стосуються того, як влаштована і вкорінена людина у буття, це її «у-клад», «с-клад», власне те, що греки називали

«етососм». Етос — це моральні норми, звичай, характер, душевний склад, спосіб думок (теж, що і французьке *mentalite'*). У цьому с-кладі, у-кладі плекається, ліпиться остов особистості, її життєвий каркас. Це коренева система людини» [47]. Сам побут, буденність і спосіб життя можуть бути змитими під час цивілізаційних зрушень. А структури повсякденності проростають у найглибші пласти життя і не знищуються навіть під час війн і революцій, хоча сама повсякденність помітно корегується. С. А. Смирнов навіть порівнює структури повсякденності з ойкуменою, називає їх одухотвореною і одушевленою буденністю: «Це уклад, не в якому, а з яким ми живемо. Через нього стаємося і вкорінюємося, а не просто спимо, їмо, носимо одяг. Це обов'язкове плетиво сенсів, в яких ми обертаємося, ... в якому протікає більша частина нашого життя» [48].

Важливо, що структури повсякденності не будуються штучно. І не існує для них готових еталонів і норм. Отже, немає і експертів, і експертиз, і проектувальників, що могли б їх спроектувати і побудувати. Структури повсякденності взагалі не будуються. Вони обживаються. Життєвий світ обживається і збагачується тими культурними формами, котрі природним чином вбудовуються в інфраструктури і метаморфози етосу.

Не випадково Б. Валденфельс називає повсякденність плавильним тиглем. Близький до такого розуміння цього феномену О. І. Генісаретський: «Людське в людині, його квінтесенція народжується в результаті кристалізації життєвого матеріалу зі структур повсякденності, коли кон-

денсуються, згущуються культурні форми, з них формується, ліпиться певний парадигмальний образ, базовий проект людини, що відтворюється потім у досвіді багатьох поколінь» [49].

2. 2. Проблема повсякденності у міждисциплінарному дискурсі сучасної гуманітаристики

Серед найбільш характерних змін в історичній науці за останні десятиліття особливу увагу привертає тенденція до інтеграції історії з іншими науковими дисциплінами, до чого закликав свого часу ще Л. Февр: «Історики, будьте географами! Будьте правознавцями, соціологами, психологами!» [50]. На сучасному етапі історична наука помітно збагатилась методами з інших дисциплін. Історики науки пов'язують цю тенденцію до міждисциплінарності з важливими наслідками докорінної зміни соціальних функцій історії у розв'язанні проблем, посталих перед сучасною людською цивілізацією. По-перше, статус історії серед інших наук останнім часом помітно зріс у зв'язку з світовою демократизацією та глобалізацією, вона стає більш затребуваною у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції тощо. По-друге, це усвідомлення самими істориками, з одного боку, недосконалості так званих «чистих» історичних теорій (у XIX ст. — позитивізму, в XX — модернізації і прогресу), а з іншого, недостатності макроісторичних підходів до минулого, коли реальна

історія людей залишалась ненаписаною і тому невідомою, натомість мікроісторичні дослідження підказували запозичення з інших наукових систем. Так, усі спроби представити історію у достатньо суворій формі, з відведенням «ніш» кожної галузі історичного знання, не мали успіху. Відтак, оновлення історичного знання, накреслене М. Блоком і Л. Февром, було спрямоване на подолання роз'єднаності суспільних наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети. Звідси — підвищений інтерес до загальних питань і проблем, що виникають на «стику» історії та інших наукових дисциплін [51].

Основу міждисциплінарності складає єдине групування універсальних концепцій різних дисциплін, в чийх межах можуть і мають бути проінтегровані ті або інші події та явища. Таким чином, міждисциплінарність означає не просто запозичення методів з інших дисциплін, але й конструювання міждисциплінарних об'єктів. Історичні знання у такому разі визначаються не одним науковим напрямком, а системою або сукупністю соціально-гуманітарних наук, об'єктом яких є минула реальність. Екстраполяція методів не є механічною, історик має не тільки оволодіти теоріями інших наук, а й, відштовхуючись від них, створити нові, або, в крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз минулого [52]. Відповідно, міждисциплінарні контакти ніколи не є односпрямованими, йдеться про взаємодію і взаємозбагачення. Отже, міждисциплінарні контакти — це не довільна примха до-

слідника. Будь-яка потреба міждисциплінарного запозичення має бути вмотивованою і зваженою.

Поширене у різних наукових галузях поняття «дискурс» нами вживається як охоплення всіх висловлювань, письмових і усних, думок і праць, що стосуються одного тематичного центру. Вивчаючи всі ці поняття, можна краще зрозуміти об'єкт дослідження.

У пострадянській гуманітаристичі проблема тика повсякденності стає дедалі популярнішою, знаходить все більше дослідників серед істориків, філософів, культурологів, соціологів, етнографів тощо. Кожна наукова галузь аналізує повсякдення зі своїх власних позицій, по-різному об'єктивує її прочитання. Останнім часом активно друкуються чисельні дослідження різного формату про повсякденне життя різних спільнот у різні історичні епохи. Скидається на те, що сформувалась навіть мода на вивчення повсякденності [53].

На думку німецького дослідника М. Дінгеса, основним у вивченні історії повсякденності стають стилі життя і стилі поведінки різних соціальних верств [54]. Учений відзначив тенденцію зближення між культурною історією та історією повсякденності: «Розуміння предметної сфери історії повсякденності, як і зміст концепту «повсякденність», у німецькомовній історіографії за останні двадцять років пережили помітні зміни. Суть цих змін полягає у зміщенні предметного кола зі сфери соціального світу в галузь соціокультурних і культурних явищ» [55]. Такий «дрейф» зумовлений збільшенням питомої ваги

культурної складової в історії. Новий підхід дозволяє одночасно розглядати і локальні співтовариства, й історичний процес в цілому, оскільки їх головною характеристикою стає зміна стилів життя, а не суто соціально-економічні зміни.

Досліджувати повсякденність, здається, просто, адже це спостережуване повсякчас — очевидне, доступне, повторюване, не загадкове, не символізоване; але в тому й парадокс: повсякденність проживається непомітно, є само собою зрозумілою, не стаючи, зазвичай, предметом осмислення і запитальності. Повсякденність — це теж історія, але не магістральна, не глобальна. Вона конкретна у проявах, вона «глибинним чином пов'язана з усіма видами людської діяльності й усіх їх охоплює в їх розмаїтті та конфліктності; це місце їх зустрічі, з'єднувальні узи, спільний ґрунт» (А. Лефевр). Через те повсякденність зручно визначати через парадокс: її форми разом і універсальні, і конкретні, прив'язані до моменту і місця, — вони нескінченно повторюються, але й гостріше за все реагують на зміни у довколишньому середовищі, — навантажені смислами і безсмыслені, — до болю знайомі і непроникні для аналізу, — в них виявляється наша конформність, соціальне рабство, але водночас і творчий початок, індивідуальна свобода. Через це повсякденність виступає як єдність різноманітних функцій або є втіленням суспільних зв'язків, це історично-конкретна соціально-просторова форма існування суспільної системи. Вона відіграє важливу роль у проявах соціальної поведінки, стає важливим засобом виявлення по-

треб і мислення різних соціальних верств, утілення духовних потреб, ідейних орієнтирів [56].

Предмет повсякденності не є досі чітко окресленим. Проблематика повсякденності включає в себе широке коло предметів, стосунків і явищ, які дуже важко обмежувати і, тим більше, ранжувати за ступінню значущості. Повсякденність осмислюється як певна визначеність, до її рис зараховують стереотипність, повторюваність, прогнозованість. Кожна епоха має своє повсякдення, що визначається розвитком економіки, соціальних інститутів, рівнем техніки тощо. Матеріально-предметна сторона повсякденності значною мірою детермінувала людське життя і спричинила великий вплив на внутрішній світ суб'єкта. Але відносини з матеріальним світом, світом речей, були значніше складнішими, ніж декларувалось у відомій формулі: «буття визначає свідомість». Прагнучи адекватно відобразити зв'язки і опосередкованості людини і речі, філософ І. Ільїн, зокрема, писав: «Людина не тільки живе «річчю», тобто плодами і доходами її, але живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї; вона об'єктивує себе в ній, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює її своєю працею й утриманням на її користь; і вдосконалює себе нею; вона живе в ній енергію тіла, душі і духу» [57]. Повсякденність, таким чином, не є пасивним, раз і назавжди заданим середовищем, вона конструктивна і креативна. В матеріально-речовій стороні повсякденності дослідники виділяють три види простору, в яких перебуває людина: фізичний, перцептуальний (доступний безпосе-

редньому сприйняттю) і концептуальний (історико-культурний) [58]. Знаходячись в залежності від матеріально-речового оточення конкретного часу, людина, разом з тим, має можливість впливати на нього, вносячи у повсякденність певні інновації, які об'єктивуючись у знову створених матеріальних об'єктах, в свою чергу, сприяють виникненню нової системи зв'язків і стосунків. «Створена людиною реальність починає формувати людину, — відзначала Н. Н. Козлова. — Вона диктує людям, представленим наступними поколіннями, свої правила. Складається нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя у масовому масштабі» [59].

Як пише О. Генісаретський, «повсякденність може бути розпізнана як місце утворення смислів і відкриття правил, а не тільки їх втілення; як місце, де різні типи раціональності сплавляються між собою» [60]. Структури повсякденності становлять каркас, стрижень людського буття.

Разом з тим, дослідники повсякденності не абсолютизують її, визнаючи, що це лише один з ракурсів вивчення суспільства, що не дає остаточної інформації для розуміння його історичної динаміки, а лише додатковий, який конкретизує інші наукові підходи. В повсякденності переважає описовість, а не аналітичність. Тому вивчення того чи іншого фрагменту історії людства має включати дослідження повсякденності і водночас неможливо лише через повсякдення зрозуміти всю сутність історичного розвитку [61].

Реконструкція повсякденного життя неминує ставить низку методологічних проблем, котрі

пов'язані зі складнощами узагальнення і оцінювання різноманітних і нерідко взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякдення. Дослідницький процес має обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язків. Тому при вивченні повсякденності необхідне безумовне поєднання методів мікро- і макро- рівнів історичного дослідження, оскільки суспільне життя і побутове повсякдення утворюють дві неподільні сторони єдиного цілого. Громадське життя пов'язане з побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси — виробництво, соціальні стосунки, культура. Люди мешкають у будинках, оточені речами, що їх продовжують і виражають, послуговуються так чи інакше винайденими знаряддями праці, керуються звичками і нормами. Відповідно, і беруть участь у житті суспільства, рухаючись не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами — зокрема, і необхідністю полегшити життєдіяльність свою та своїх близьких, прив'язаністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностями, прагненнями захистити і покращити цей свій світ, ненавистю до його ворогів. «Саме в духовних і економічних стосунках повсякденного життя відкриваються сили, що лежать в основі історичних рухів; ці останні, чи то війна, дипломатія або внутрішній розвиток державного устрою — лише наслідок, кінцевий результат змін, що протікають у глибинах повсякденного» [62].

Гуманітарії різних наукових галузей ставлять до повсякдення свої запитання і добирають необхідних джерел та інструментів для її пізнання і прочитання. Скажімо, етнографа передусім цікавить матеріально-побутова сторона життя, тобто предметно-речове забезпечення людини щодень (власне, побут), до кола його інтересів потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. За своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. Побут, у свою чергу, невід'ємний від соціально-політичних і ідеологічних процесів тому, що вся семантика щоденних форм життя, побутових речей, матеріально-просторового середовища, їх стилю і моди, засновується, позитивно чи негативно, на суспільному досвіді.

Отже, цілісність вивчення суто побутового кола неминуче й обов'язково буде розірвана, бо у процесі дослідження матеріально-побутових атрибутів існування дослідника зацікавить внутрішній бік людських дій і стереотипів поведінки, за якими криються певні психологічні мотиви і особисті переживання людини у повсякденному житті. Відповідно, ці аспекти стосуються соціальної психології, зачіпають проблеми менталітету, що є прерогативою культурології. Як пише В. Д. Лелеко, повсякденність — це «установка свідомості на прийняття дійсності як даності», «поцейбічний статус реальності повсякденного життя», «практичний характер повсякденної ді-

яльності й обумовлені ним конкретність і прагматизм цілей, які ставить і розв'язує повсякденний діяч» [63]. Неважко помітити, що спроби розмежувати дані поняття, надати їм суворих і несуперечливих формулювань зв'язані з великими труднощами і в конкретних дослідженнях, як правило, терміни «побут», «повсякденність», «повсякденне життя» вживаються як синоніми. У цьому зв'язку смислове наповнення поняття «повсякденність» свідомо чи інтуїтивно визначаються обраним ракурсом бачення реальності і цілком може включати як її «матеріально-тілесний» аспект, так і установки свідомості, обумовлені предметно-речовою стороною людського буття [64].

До числа засадничих, базових атрибутів повсякденності відносять час і простір, які пов'язують її з «великою» історією (політичною, економічною, соціальною), утворюючи тим самим діалектичний зв'язок між мікро- і макроісторією. У свою чергу, темпорально-просторові характеристики повсякденності і з онтологічного і, особливо, з аксіологічного боку, не є константними, вони відносні і динамічні; структура і механізми людської свідомості обумовлені і детерміновані конкретно-історичною обстановкою. Звідси, цілком доречним є твердження А. Я. Гуревича про те, що повсякденне життя — це «це історія людей, що проживають у конкретному просторі і часі» [65]. Відповідно, вченими вони розглядаються з максимально можливих поглядів спостереження, у різних ракурсах, для того, щоб відновити всі доступні аспекти їх жит-

тедіяльності, зрозуміти їх вчинки, події їхнього життя в його складності, у переплетенні найрізноманітніших обставин і спонукальних причин. Отже, при реконструюванні повсякденності не обійдеться без філософського аналізу, оскільки «не враховуючи повною мірою ціннісні орієнтації і критерії, якими вільно чи невільно послуговуються люди..., ми не можемо претендувати на розуміння їх поведінки і, відповідно, на наукове пояснення історичного процесу» [66]. Кінцева мета історика — розкрити об'єктивні закони історичного розвитку, а для цього подивитись на минуле ззовні, відволіктися від живої строкатості його повсякденної течії, роздивитись за нею глибинні процеси і їх піддати раціональному аналізу.

Історикую потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Для цього йому необхідно знати якомога краще культуру того часу, духовне життя людей, традиції, мову тощо. «Антропологізм», на відміну від традиційної історії з її увагою до політичного фактору, соціальних структур, де проста людина з її картиною світу, стереотипом мислення та ментальністю повсякденного життя була присутньою лише як пасивний об'єкт дослідження діяльності суспільства, був орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя [67]. Антропологія має відтворити картину світу різних епох і культурних традицій, реконструювати суб'єктивну реальність, що була змістом усвідомлення людини даної епохи та культури, визначала стиль і характер ставлення людей до життя, їх світогляд.

Історія повсякденності не обмежується констатацією. Для неї істотним є виявити складну еволюцію і логіку розвитку внутрішнього світу людини — цього вмістилища людської специфіки, активності, індивідуальності і мотивації діяльності, розглянути можливості, рушійні сили і тенденції самовдосконалення (чи, навпаки, руйнації) людини, а також характер утвореного нею буття.

Вочевидь, що для вивчення повсякденності інструментарію історичної науки недостатньо, в її дослідженні певну роль повинні зіграти прийоми і методи, вживані такими науками, як філософія, соціологія, культурологія, психологія і соціальна антропологія. Прикладом сполучення зусиль різних спеціалістів є фундаментальне п'ятитомне дослідження історії приватного життя Європи, виконане французькими істориками школи «Анналів» [68].

Таким чином, при всіх відмінностях у підходах до повсякденності, в сучасній гуманітаристиці виділяють наступні групи, що стосуються даної проблематики: макро- і мікросередовище (природа, місто, село, житло); людське тіло і турботи про його біологічні і соціокультурні функції; ключові, особистісно-визначальні і соціально-значимі моменти в житті людини; міжособистісні відносини в різних мікросоціальних групах; дозволя тощо [69].

На сучасному етапі міждисциплінарність стала конкретною реальністю, а не декларативним побажанням чи забаганкою окремого дослідника чи групи. Історики повсякденності плідно

співпрацюють з лінгвістами, етнологами, антропологами, культурологами, соціальними психологами, філософами, політологами тощо.

Філософія допомагає історії у визначенні її світоглядних, методологічних і теоретичних аспектів. Соціологія разом з економікою дають можливість орієнтуватися в закономірностях розвитку суспільства і змінах ролі людини в соціальних і економічних процесах. Політологія сприяє виходу на рівень аналізу політичних об'єктів.

Велику роль в історії повсякденності відіграють контакти з мовознавством. Як ніхто інший, історики повсякденності взяли на озброєння гасло західної історичної науки «Немає дійсності поза мовою». Н. Н. Козлова підкреслює: «Будучи соціальним явищем, мова дає способи приговорювання світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) в мові. Мова і суспільство надають нам сценарії почуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана у повсякденному житті, надає людині необхідні об'єктивації і встановлює порядок, в рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, які дозволяють людям розуміти один одного» [70]. Зрозуміло, нехтування мовним аспектом неприпустиме для історика повсякденності.

Слово не існує абстрактно, хоча є абстракцією. Воно — носій інформації про життя в широкому розумінні. Ще у 1920-і рр. В. Н. Волошинов висловлювався стосовно практичності мови: «Слово виникає у позасловесній життєвій ситуації і

зберігає з нею тісний зв'язок. Більш того, слово безпосередньо поповнюється самим життям і не може бути відірваним від нього без того, щоб не втратити свого сенсу... Життєвий смисл і значення висловлювань (якими б вони не були) не співпадають з суто словесним складом вислову. Сказані слова просякнуті тим, що малося на увазі і що не було сказано. Те, що називається «розумінням» і «оцінкою» висловлення (згодою або незгодою), завжди захоплює разом із словом і позасловесну життєву ситуацію. Життя, таким чином, не впливає на висловлювання зовні: воно просякає його зсередини» [71].

Слова — це містки, ланки у людських стосунках у всіх галузях, вони адаптують людину в реальності. Коли слова перестають забезпечувати розуміння світу, повсякденність лякає, тому що стає чужою. Дослідники підкреслюють, що в конструюванні повсякденного світу не можна не зважати на роль кліше. Кліше звернені до співбесідника, як простягнута рука соціальної близькості, вони відіграють важливу роль у забезпеченні соціальної солідарності. Т. М. Ніколаєва вирізняє чотири групи кліше: 1) своє для своїх; 2) своє для чужих; 3) чуже для своїх; 4) чуже для чужих. Вона звертає увагу на те, що у перехідні періоди виникає надлишок гасел, які виконують функцію соціальної солідарності [72]. Людина чіпляється за мовні кліше, за стереотипи, щоб не опинитися в становищі соціального аутсайдера. Мовна субреальність (наприклад, субреальність ідеологічної мови) впливає на повсякденну поведінку людини, визначає її дії. Мова перетворює її

на реальність повсякденного життя. Мова втілює начала об'єктивності [73]. Історик Л. Хунт у своїй праці «Символи влади. Влада символів» вбачає у мові засіб для розуміння політичних подій. Мову він розуміє як інструмент для сприймання і переживання політичних і економічних процесів. Німецькі історики повсякденності А. Людтке та Х. Шлоссер, котрі на основі лінгвістичного аналізу досліджували суспільне і повсякденне життя німців НДР, чітко вирізнили дві абсолютно протилежні мовні сфери: офіційну (партійну) і повсякденну. Історична реальність у їх мовному оформленні є почасти не тільки не подібною, а й тотально протилежною [74]. Очевидно, історик без залучення лінгвістичного аналізу повсякденності матиме неповне, а то й хибне уявлення про минуле.

Під впливом культурної антропології в другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. у соціальній історії стався зсув дослідницьких інтересів від вивчення макрорівневих структур (продуктивні сили, виробничі відносини, народ, держава, інститути права тощо) до проблем культури в історії. Це значно розширило можливості історичної науки по відтворенню реалій минулого. Спираючись на історичну та культурну антропологію, історики повсякденності мають можливість зрозуміти спосіб/стиль життя певної епохи, цивілізації, спільноти. Без культурологічних оцінок дійсне розуміння минулого є однобічним і неповним. Без духовного клімату суспільства історична реконструкція залишиться анімаційною картинкою. Новими ідеологами «культур-

ної історії» стали П. Берк, К. Гіртц, Ю. Крістен, П. Бордье, Е. Гобсбаум та ін.

Так само, не залучаючи масив етнології, історик повсякденності може схибити, аналізуючи локальні явища чи спільноти, вириваючи їх із загального контексту традицій, що формувались тривалий час і не одним поколінням.

Полідисциплінарні дослідження можливі за кількох обов'язкових умов: 1) визначення об'єкта історичного дослідження і його первісного стану (збір, обробка інформації, виявлення проблемних сторін об'єкта); 2) збереження специфічних якостей і характеристик об'єкта на всіх рівнях теоретичного абстрагування; 3) розробка методичної схеми аналізу, в якій сума окремих досліджень була б необхідною і достатньою для розв'язання проблеми в цілому [75]. Лише дотримання цих умов дозволяє реалізувати інтегративну функцію історичної науки.

При здійсненні міждисциплінарних контактів на дослідника чекають певні небезпеки: порушення системи викладу, еклектичність, захоплення методами інших дисциплін з послабленням спеціально-історичних. Історик має бути пильним у досягненні мети роботи і збереженні її цілісності.

Історичні дослідження, проведені в плані міждисциплінарності, зазвичай характеризуються виразно вираженим аналітичним підходом. У обробці джерел історики здійснили справжній переворот, широко використовуючи кількісні методи, які дозволили скористатись величезними масивами статистики. Залучення істориками

повсякденності джерел особистого походження також дозволило інакше побачити «велику» історію. У 1960-1970-і рр. наші історики брали на озброєння макротеоретичні підходи (економічні цикли, проблема влади, теорія конфлікту тощо). Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. уваги набули «малі» методики. Отже, міждисциплінарні дослідження, по-перше, дозволяють розв'язати нові наукові проблеми; по-друге, надають можливість пояснити і передбачити появу подій і явищ, котрі з попередніх позицій не вдавалось передбачити і збагнути; по-третє, відкривають шляхи для розробки нових методів і підходів, визначення перспективних дослідницьких завдань.

2. 3. Діалоги і виклики історії повсякденності з макро- мікроісторією

У цілій низці наукових дисциплін уже десятки років існує поділ на мікро- і макрогалузі, кожній з яких притаманні специфічні постановки питань і методи. Розмови про «мікро- і макроісторію», про «мікро- і макро-аналіз» у цеху істориків велися з кінця 1950-х рр. У 60-і рр. ХХ ст. була зроблена спроба теоретичного обґрунтування їх взаємин. Німецький історик З. Кракауер вважав не тільки можливим, а й обумовленим поділ Історії на безліч «різних історій», що й складають «історичний універсум», на «мікро- і макроісторії», причому він підкреслив, що межі цих двох груп розмиті, вони не чітко оконтуровані, ці історії взаємопроникні. Він вважав

обидва рівні легітимними і необхідними, найбільшим завданням сучасного історика є навчитися в разі необхідності переходити з одного рівня на інший. «Не все в історичній дійсності піддається розкладу на мікроскопічні елементи. Історична цілісність включає в себе такі процеси і події, які мають місце на рівні більш високому, ніж рівень мікровиміру. Тому історії більш загального рівня настільки ж важливі, як дослідження деталей. Але вони страждають неповнотою... Макроісторія не може стати історією і ідеальному сенсі, хіба що вона поведе за собою мікроісторію» [76].

Історія повсякденності акцентує свою увагу не на інституційно-подієвій історії, а на її локальній (у часі і просторі) конкретиці, її об'єктом, як уже йшлося, є подробиці чи навіть так звані дрібниці життя. Її прерогативою є фактографія і конечна конкретика. Видається, що той пласт реальності, що відображається поняттям «повсякденність», цілком належить до «мікроісторії», оскільки йдеться — поруч з іншими аспектами — про найдрібніші прояви життя людей. Таке зарахування історії повсякденності до «мікрорівня» історії є логічним і правомірним, оскільки справді її об'єктами традиційно є не глобальні історичні процеси і явища, а «малі» їх прояви. Серед методів історичного дослідження історія повсякденності послуговується передусім нарративом, а не узагальненням й аналітичністю. Втім такий погляд є не зовсім точним. Німецькі історики в середині 70-х рр. дійшли висновку, що «мікроісто-

рія» й «історія повсякденності» не тотожні між собою [77].

Повсякденність «присутня» більш чи менш виразно і виявлено в усіх явищах суспільного життя, вона в такий спосіб неподільно вплетена в усі його рівні. Як справедливо зауважує російський дослідник А. Сенявський, «навіть в одиничних проявах повсякденності як у голограмі виявляється вся сукупність існуючих у даному суспільстві у даний час суспільних стосунків, включаючи мета і макро-рівні» [78].

За оцінкою російської дослідниці Н. Пушкарьової, мікроісторичний підхід до повсякденності, по-перше, дозволив взяти до уваги множинність приватних доль. Історія повсякденності стала завдяки цьому реконструкцією життя не примітних людей, яке не менш вартісне для дослідника минулого, ніж життя великих людей. По-друге, йшлося про апробацію методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, описуваний підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме мікроісторики скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду. Звичайно, й історики броделівської школи звертались до цих сюжетів, але саме мікроісторики, що вивчали історію повсякденності ХХ ст., були зацікавлені аналізом швидше перехідних і переломних епох, ніж періодів відносної стабільності і стагнації [79].

Проблеми «макро-рівня» (зміна соціально-економічних, політичних, духовних умов життя суспільства) мають цілий ряд «виходів» на проблеми повсякденності. Наприклад, зміна структури власності, матеріальних умов життя, поширення технічних засобів різного порядку (засоби транспорту, зв'язку, побутових приладів тощо) докорінно піддають змінам ті чи інші сторони повсякденності.

Хоча, звичайно, спосіб повсякденного життя, його структура багато в чому визначаються індивідуальністю кожної людини, але матеріальні, соціальні параметри життя об'єктивно задають певну «матрицю» повсякденності: селянин прив'язаний до річного циклу природи, робітник біля верстака — до режиму роботи фабрики; мешканець великого міста має широкий вибір в організації свого вільного часу, мешканець села у цьому гранично обмежений, і т. д. По суті, у кожную історичну епоху, в кожній країні, для кожної людини існують межі індивідуалізації повсякденного життя. Відмінності в структурі повсякденності всередині кожної з соціальних категорій визначаються індивідуальною реалізацією можливостей, що існують у доволі жорстких рамках «свободи вибору», притаманних кожній з соціальних груп [80].

Тому при вивченні повсякденності необхідно сполучати методи макро- і мікрорівнів історичного дослідження. Наприклад, соціальна стратифікація, передусім, аналіз соціальної структури, дає загальну типологію соціальних категорій і загальний «макро-орієнтир» у пізнанні типів повсякденного життя конкретного суспільства в

конкретну епоху. Так, очевидно, що повсякденне життя селянина «за визначенням» відрізняється від життя у великому місті, повсякденність інтелігента початку ХХ ст. буде принципово іншою, ніж буденне життя великого заводчика. Немалу роль у макропізнанні відіграє історична демографія: статеві-віковий склад населення являє ще один зріз «повсякденності»: для дітей, молоді, зрілих людей і старих, чоловіків і жінок притаманні різні способи життя, структура інтересів, занять тощо.

А. Сенявський вбачає неправомірним і навіть небезпечним відтворення повсякденності лише за окремими параметрами. Зокрема, він піддає критиці монографію Н. Б. Лебіної [81] про життя ленінградців у 1920-1930-і рр., що написана на підставі аналізу девіантної поведінки. «Методологічна некоректність такого підходу стає очевидною, — пише він, — якщо поставити просте питання: як же ті самі люди, мешканці Ленінграду, «занурені», якщо вірити автору, в соціальні аномалії у 1920-30-і роки, лише за кілька років викажуть масовий героїзм, відстоявши місто, витримавши жорстку блокаду» [82]. Природно проблема «девіантності» не повинна опинитися поза предметним аналізом, однак слід адекватно відбивати її місце, її «реальну вагу» у повсякденному житті, водночас розуміючи і враховуючи всю умовність, відносність і історичність соціальної нормативності, втім, як і категоріального поля наших оцінок.

Отже, при відтворенні історії повсякденності категорично неприпустиме обмеження лише мікроісторичним інструментарієм. Нерідко ма-

кро-історія може сказати про суть повсякденного життя набагато більше і об'єктивніше, ніж самі наочні і «живі» замальовки, тому що останні є ілюстрацією, можуть репрезентувати і відображати одиничне, почасти — унікальне, але не загальне.

Слід пам'ятати, що надмірне захоплення повсякденністю, гіпертрофія значущості цієї теми містить загрозу «розщеплення реальності», «розмазування», нескінченного фрагментування історії, не уникаючи небезпеки схематизму, тому що повсякденність теж маж бути структурованою [83].

Джерела та література:

1. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. — К., 2004. — С. 17.
2. Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность: философские загадки. — К., 2006.
3. Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии // Императивы человечности. — К., 1987. — С. 53.
4. Георгиева Т. С. Культура повседневности: В 3 кн. — Кн. 1. — М.: ВШ, 2005. — С. 17,18.
5. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства XVIII — начала XIX вв. — СПб., 1996. — С. 10.
6. Там само. — С. 3.
7. Удод О. А. Про історію повсякденності // Бористен. — 2000. — №4; його ж. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. — Черкаси, 2002. — №3. — С. 6-15.
8. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 3. — М., 1989. — С. 147.

9. Ожегов С. И. Словарь русского языка. — 8-е изд. — М., 1970. — С. 59, 62, 429, 519, 681.
10. Зберігається також початковий зміст: «встановлений звичаєм», узвичаєний, відповідний звичаю.
11. Лопатин В. В., Лопатина Л. Е. Малый толковый словарь русского языка. — М., 1990. — С. 41, 318, 386.
12. Словарь современного русского литературного языка: В 20 т. — Т. 1. — М., 1991. — С. 798.
13. Словарь современного... — Т. 1. — М., 1950. — С. 669.
14. Thurn H. P. Der Mensch im Alltag: Grundrisse einer Anthropologie des Alltagslebens. — Stuttgart, 1980. — S. 4-12.
15. Szczepanski J. Reflexion über das Alltägliche // Kölner Ztschr. für Soziologie u. Sozialpsychologie. Sonderheft. N 20. — 1979. — S. 316-319.
16. Найбільш важливі з них (130 назв, переважно німецькою, також англійською, французькою і російською мовами) враховані і в аналітичному огляді: Гудков Л. Д. «Культура повседневности» в новейших социологических теориях // Общие проблемы культуры: Обзорная информация. — Вып. 1. — М., 1988.
17. Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник. — К., 2002. — С. 291-292.
18. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. — 2004. — №1.
19. Философия / Под ред. Е. В. Золотухиной-Аболиной. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 390, 391.
20. Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность... — С. 7.
21. Там само. — С. 8, 12, 15.
22. Тош Д. Стремление к истине. — М., 2000.
23. Черкасов Г. К. Социальная закономерность и образ жизни. — Иркутск, 1985; Козьякова М. И. Эстетика повседневности. Материальный быт и культура Западной Европы XV- XIX вв. — М., 1996.
24. Анциферова В. А. Психология повседневности: жизненный мир личности и техника ее бытия // Психологическая жизнь. — 1994. — Т. 14. — №2. — С. 5.
25. Куденко Я. Н. Повседневность как реалия... — С. 161; Лосев И. Апология обыденности... — С. 55, 59.

26. Куденко Я. Н. Повседневность как реалья... — С. 161.
27. Антипина В. Повседневная жизнь советских писателей. 1930-1950-е гг. — М., 2005. — С. 8.
28. Анчел Е. Этнос и история. — М., 1988. — С. 91-108.
29. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социо-логос. — М., 1991. — Вып. 1. — С. 39-51.
30. Лотман Ю. М. Поэтика бытового поведения в русской культуре // Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3 т. — Таллинн, 1992. — Т. 1. — С. 249.
31. Цит. за: Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. науч. работ. — СПб., 2003. — Вып. 3. — С. 10-11.
32. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб., 2002. — С. 61.
33. Кнабе Г. С. История. Быт. Античность // Быт и история античности. — М., 1988. — С. 17.
34. Кнабе Г. С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. — 1989. — №5. — С. 29.
35. Ястребицкая А. Л. Повседневность и материальная культура средневековья // Одиссей: Человек в истории. 1991. — М., 1991. — Вып. 3. — С. 98.
36. Кнабе Г. С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. — 1989. — №5. — С. 27.
37. Лелеко В. Д. Пространство повседневности как предмет культурологического анализа: Автореф. дис. ... доктора культурологи. — СПб., 2002. — С. 3.
38. Там само. — С. 8.
39. Кром М. М. Повседневность как предмет ... — С. 12.
40. Там само.
41. Гатаева Б. Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии // [http:// antrohology. ru/ru/index. html](http://antrohology.ru/ru/index.html).
42. Кром М. М. Историческая антропология. — СПб., 2000. — С. 18-19; Бирюкова А. Б. История повседневности: историографическая ситуация и ряд методологических проблем. — М., 2000; Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы истории. — 1988. — №1. — С. 56-70; Бессмертный Ю. Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В по-

- исках новых решений // Человек в кругу семьи. — М., 1996. — С. 11-19; Репина Л. П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема // Там само. — С. 20-34; Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: Ежегодник. 2004. — М., 2005. — С. 93-112.
43. Див., напр.: Кнабе Г. С. Древний Рим — история и повседневность. — М., 1986; Кнабе Г. С. История. Быт. Античность // Быт и история в античности. — М., 1988. — С. 6-17; Кнабе Г. С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного мира. — М., 1993; Козырьков В. П. Освоение обыденного мира. — Н. Новгород, 1999.
 44. Харчев А. Г. Быт // Российская социологическая энциклопедия. — М., 1998. — С. 52-53.
 45. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб., 2002. — С. 90.
 46. Генисаретский О. И. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры // Кентавр. — 1996. — №2. — С. 27.
 47. Смирнов С. А. После Освенцима и ГУЛАГА // Человек. — 2004. — №4. — С. 64.
 48. Там само.
 49. Генисаретский О. И. Свидание с историей // Кентавр. — 1993. — № 2. — С. 35.
 50. Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1991. — С. 37.
 51. Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. — К., 2004. — С. 371.
 52. Савельева И. М., Полетаев А. В. Микроистория и микроанализ // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. — М., 199. — С. 92-93.
 53. Шапинская Е. Н. Проблема повседневности в академическом дискурсе // Обсерватория культуры. — 2006. — №5. — С. 35.
 54. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к культурной истории повседневности // Одиссей. Человек в исто-

- рии. 2000: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
55. Топычканов А. В. Социальное и культурное «измерение» повседневности в немецкоязычной историографии // Обсерватория культуры. — 2007. — №2. — С. 18.
 56. Сениявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI. — М., 2001. — С. 25-34.
 57. Ильин И. А. Путь к очевидности. — М., 1993. — С. 279.
 58. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб., 2002. — С. 115-116.
 59. Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология. — М., 1998. — С. 99.
 60. Генисаретский О. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры (заметки по ходу дела) // [antrohology. ru/](http://antrohology.ru/).
 61. Гатаева Б. Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии // [http:// antrohology. ru/ru/index. html](http://antrohology.ru/ru/index.html).
 62. Ауэрбах Э. МимесиС. — М., 1976. — С. 53.
 63. Лелеко В. Д. Пространство повседневности ... — С. 97.
 64. Старцев А. В. Грани повседневности // Города Сибири. — Алтайск, 2004. — Вып. 2. История повседневности. — С. 5.
 65. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». — М., 1993. — С. 65.
 66. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972. — С. 8.
 67. Курьянович А. В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI. — М., 2001. — С. 36.
 68. *Historie de la vie privee* / Ed. Ph. Aries, G. Duby. — Vol. I-V. — P., 1985-1987.
 69. Старцев А. В. Грани повседневности // Города Сибири. — Алтайск, 2004. — Вып. 2. История повседневности. — С. 4.
 70. Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. — М., 2005. — С. 41.
 71. Волошинов К. Слово в жизни и слово в поэзии // Из истории советской эстетической мысли. 1917-1932. — М.: Искусство, 1980. — С. 385-387.

72. Цит. за: Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. — М., 2005. — С. 498.
73. Там само. — С. 42.
74. Методологические проблемы истории. — Мн., 2006. — С. 160.
75. Там само. — С. 156.
76. Цит. за: Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Микро-история: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое — крупным планом. Современные исследования по микроистории. — СПб., 2003. — С. 9.
77. Про співвідношення мікроісторії й історії повсякденності див.: Medick Н. Mikro-Historie. Ludtke А. Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, historische Anthropologie//Geschichte. Ein Grundkurs. Reinbek, 1998.
78. Сеньявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI. — М., 2001. — С. 26.
79. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения ... — С. 13.
80. Сеньявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI. — М., 2001. — С. 28.
81. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: 1920-1930 годы. — СПб., 1999.
82. Сеньявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI. — М., 2001. — С. 29.
83. Там само. — С. 27.

Розділ третій

Джерельна база

3. 1. Традиційні архівні джерела: можливості й перешкоди забезпечення підстав історії повсякденності

Будь-який історик у своєму дослідженні прагне відтворити минуле (за визначенням Ранке, це, власне, і є метою історика). Сучасна історична наука поруч із цим ставить завдання зрозуміти минуле, збагнути його рушійні важелі, осмислити його сенс. Процес відтворення минулого передбачає обов'язкову початкову процедуру, притаманну всім наукам: підбір і накопичення будівельного матеріалу для здійснення проекту, у випадку історичної науки — це збір інформації про предмет дослідження. Відомості містяться у документальних джерелах; факти, події, явища, постаті постають у них як щось первинне, що існує незалежно від історика і до його аналізу. Це даність [1]. Джерело і є сировиною, з якої виготовляють історію, за образним висловом Р. Колінгвуда [2]. Л. Февр не менш влучно називає факти цеглинами історика-архітектора:

«Історія не гордує фактами. «Гордувати фактами» — така дурна думка має для історика стільки ж сенсу, скільки вислів «гордувати цеглою» для архітектора. Але як архітектура не зводиться до цегли, так і історія до фактів. Немає архітектури без проекту архітектора. Так само немає й історії без робочої гіпотези, задуманої та сформованої істориком» [3]. У свою чергу, проблема побудови історичної теорії взаємопов'язана з джерельною базою. Тому першочергового значення набувають принципи і методи відбору, класифікації й аналізу документів епохи.

Реконструкція щоденного життя не тільки суспільства, а навіть окремої групи або особи процес надзвичайно не простий. Повсякденність багатоліка, вона може бути спостережена з різних позицій. Отже, вона не може бути висловлена лише одним способом. Історик повсякденності має вивчати різні документи, чітко визначивши позицію відтворення повсякденної історії. На історію повсякденності можна дивитися як «згори», так і «знизу». У першому випадку пріоритет мають документи офіційного походження, а в другому — приватні, неофіційні, хоча і в одному, і в іншому разі радше слід їх комбінувати. Лише на перший погляд видається парадоксальною репліка Н. М. Козлової: «Працюючи з документами, вкотре переконалися, що не можна вірити епосі на слово. Не слід приймати за реальність ні те, що сказано офіційно, ні те, що записане у заповітному щоденнику» [4].

В унормованій ієрархії джерел традиційно найважливішими визнаються оригінальні пись-

мові документи, сучасні подіям, явищам, фактам або ідеям, з якими вони пов'язані. Зазвичай, це ті, що відклалися у архівних сховищах. Традиційно вважається, що їм найбільше притаманна найбільша достовірність і інформативність, бо вони знаходяться за місцем і часом «найближче» до подій, що піддаються аналізу. Їм традиційні історики віддають перевагу.

Центральні і обласні державні архіви зберігають документи різних державних і урядових установ, політичних партій, громадських організацій, товариств і об'єднань. Ці документальні колекції складались згідно офіційних настанов і стандартів, багато реалій не ввійшли до кола їх презентації, оскільки не мали офіційного поклику, знаходились поза визнаною шкалою показників і цінностей. Такі документи уможливають погляд на події та явища з офіційної точки зору, відображають історичні процеси згідно рекомендацій, постанов, резолюцій, циркулярів, приписів, наказів тощо; відбиття життєвих перипетій смакує офіційною прогнозованістю, доцільною універсальністю.

Вивчаючи повсякденне життя людей (того чи іншого часу, станово-групової, статеві-вікової, етнічно-конфесійної приналежності тощо), історик справді не може обійтися без подібних фактів-цеглин. Чи можна говорити, припустимо, про рівень матеріально-побутового забезпечення, не маючи офіційних даних про рівень заробітної платні, пенсійного забезпечення, преміювання й інших соціальних виплат, а також про споживчий кошик (у кількісному і якісно-

му вимірі), про цінову політику на промислові і продуктові товари, коливання ринкових цін. Як розкрити дозвіллеву сторону повсякдення, не оперуючи офіційними даними про мережу театрів, кінотеатрів, клубів і будинків творчості, не спираючись на статистику відвідування бібліотек, музеїв, спортивних секцій, культурних закладів тощо. Без офіційних відомостей про мережу лікарень, медичних пунктів, аптек, санаторіїв, будинків відпочинку, про кількість і фаховий рівень лікарського та середнього і нижчого медичного персоналу в них, а також про матеріально-технічну базу цих закладів такий важливий бік повсякденності як фізичний стан, самопочуття і здоров'я суспільства залишиться без належного висвітлення.

Зрозуміло, при вивченні будь-якого історичного явища завжди виникають питання достовірності відображення, точності і повноти відтворення. Достовірність залежить від якості задіяних джерел, повнота описування — від масштабів їх використання, точність, адекватність відображення — від методики і методології дослідження.

Офіційні документи традиційно використовувались дослідниками лише по своїй прямій інформативності (наприклад, ті ж відомості про зростання заробітної платні робітників в СРСР показували, як прояв турботи держави про добробут працюючих). Звично історик послуговувався відомостями, що напряду свідчили про факт, подію, явище, особу. До останнього часу джерелознавці зосереджувались на потенціалі офіційних документів, свідо-

мо чи несвідомо відмовляючись від глибокого аналізу їх реальної відповідності дійсності. Через це й розквітла «історія без людини». Людина, по суті, була втрачена ще на рівні джерельно-документального кодування відомостей про неї. Поняття «соціальне середовище» («клас», «народ», «верства»), без сліду поглинуло «пересічну людину», не залишивши про неї конкретну такої ж конкретної (унікальної) фіксації. Історія повсякденності актуалізувала новий підхід до документів офіційного походження, який, на думку деяких джерелознавців, навіть призвів до зміни джерелознавчої свідомості як «...сукупності буттєво притаманних тій або іншій історіографічній ситуації знань, уявлень про історичні джерела і шляхи їх вивчення, теоретико-методологічних конструкцій, методичних схем, класифікаційних настанов, очевидних і неочевидних канонів, невербалізованого дослідницького досвіду» [5]. Через це змінився не тільки статус джерел, але й оптика бачення документа. Саме інший кут зору на писемне джерело (не раз бачене, читане, проаналізоване), відкриває (розбуджує) другий пласт інформативності, яка набирає чинності в разі іншої запитальності до джерела. Не випадково, Н. Яковенко вказує на те, що так звані «білі плями» в історії, крім іншого, нерідко спричинені невмінням дослідника «запитати» документ, «розговорити» його, побачити в ньому інші можливості свідчення. На її переконання, «поява одного нового питання обвалью тягне за собою вервечку інших, і власне в такий спосіб — у конкуренції гіпотез і відповідей — розвивається історична наука» [6]. Це її застереження вкрай важливе

для історика повсякденності. За офіційним фіксатором можна розгледіти почасти не один і не два рівні відомостей про справжні реалії життя людей. Для прикладу, скарги і заяви громадян не тільки вказують на негаразди соціального забезпечення, а й засвідчують настрої людей, їх фобії і заботони, а також виказують опірність (чи терпимість, чи байдужість) суспільства до владним рішень і практик.

Як галузь історичної науки, історія повсякденності має бути забезпечена переконливою джерельно-документальною базою. Простір повсякденності охоплює різні території людського існування — від унормовано-виробничого до побутово-приватного. Кожний з цих теренів має свою документалістику. Офіційні законодавчі, розпорядчо-нормативні, виробничо-ділові документи, ділове листування проливають світло на масову повсякденність трудового процесу, суспільного життя, стосунків між різними владними і громадськими інститутами; судово-слідчі документи надають можливість простежити соціальні відхилення, прояви девіантної поведінки; демографічна статистика відбиває станово-вікові зміни суспільства тощо. Офіційні документи необхідні, без них історик втратить загальну мапу дослідження, зіб'ється на манівці дрібниць, випадків, нетиповостей і виключень. Разом з тим, галузь повсякденності є досить самостійною, вона до всіх владних рішень додає чимало свого, насичує їх досвідом «маленьких приватних життів», які можуть радикально, до невпізнанності змінити ці офіційні настанови.

Слід визнати, що теоретичні аспекти джерелознавчої бази повсякденності поки що являють собою невивчену, актуальну проблему. Серед дослідників, що зробили перші підступи до неї, слід назвати А. В. Курьяновича [7], А. С. Сенявського [8], О. С. Сенявську [9]. Так, білоруський історик А. В. Курьянович підкреслює, що проблема джерелознавчої бази історії повсякденності полягає в тому, що прийоми мікроаналізу далеко не рівною мірою прийнятні до різних історичних епох («глибина реконструкції, наприклад, повсякденного життя середньовіччя буде значно меншою, ніж епохи нового чи новітнього часу через неповноту джерел») [10].

Російська дослідниця доктор історичних наук А. А. Сальникова зауважила у спеціальній доповіді на міжнародній конференції «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920-1950-і роки» [11], що джерела з історії повсякденності становлять особливий шар документів, в яких соціо-антропологічне начало виражене особливо потужно. Втім це не надає цим документам якоїсь виключності й ізольованості, навпаки, оскільки повсякденність являє собою форму звичайного протікання людського життя, то її прояви (факти повсякденності) відкладаються прямо чи опосередковано у різних документах. Тому, як сама історія повсякденності не ізольована від «великої» історії, так і її джерела не ізольовані від інших документів. Такої ж думки дотримується російський дослідник А. І. Купріянов, спеціально підкреслюючи, що історик повсякдення може бути, так би мо-

вити, «всеїдним» [12]. Скидається на те, що про повсякденність може свідчити ледь не будь-який людський документ: від штатного розкладу установи до приватного щоденника, від офіційної відомості на отримання зарплати до скарги чи судової заяви. Так, джерела по історії повсякденності порівняно чисельні і різноманітні, оскільки у кожного була «своя» повсякденність, що на макрорівні зливається у повсякденність епохи, суспільства. З іншого боку, за застереженням А. А. Сальникової, у джерельному комплексі присутні істотні прогалини, що неминуче викликає перекоси і неточності, нерівномірності і почасти невідповідності джерел між собою [13]. Джерела повсякденності залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони повсякденності, зовсім не обов'язково дотичні для відтворення цілісної картини. Джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності, тим більше ієрархічності, вони дуже часто мозаїчні, уламкові. Історику повсякденності нерідко, як археологу, доводиться за фрагментом вибудовувати ціле. Втім, як зауважив Ю. М. Лотман, вони можуть бути більш промовистими за цілі тексти: «Саме уламки! ... випадкові дефекти культурних пам'яток стають ефектами, потенціуючи можливості інших смислів, не передбачених повним текстом» [14].

Мало, що джерела повсякденності надміру «неслухняні», «не вишикувані» та строкаті, їх,

попри позірну простоту (яка іноді межує з примітивізмом і наївністю), насправді нелегко прочитати. Їх «маніфестний» зміст не вичерпує інформативності документу, його підтекст мусить теж підлягати розшифруванню. Інтерпретація змісту — чи не одне з головних дослідницьких завдань. Джерела з повсякденності вочевидь мають кілька рівнів інформативності. Передусім, вони фіксують факт, подію, обрамлюють її конкретно і предметно. Але, головне, вони містять скриту інформацію, символічну. Завданням історика є цей сенс віднайти і прочитати, піддати розшифруванню. Тлумачити такі джерела — не просто і відповідально. Свого часу ще Ю. М. Лотман зауважував на латентному змісті будь-якого тексту. Повсякденність він визначав як історико-психологічну, знакову систему, свого роду макротекст. «Історик приречений мати справу з текстами, — пише вчений. — Між подією «як вона є» й істориком стоїть текст, і це докорінно міняє наукову ситуацію. Текст завжди кимсь створений і являє собою подію, що сталась, перекладену якоюсь мовою. Одна і та ж реальність, кодована різними способами, дасть різні — іноді протилежні — тексти. Видобування з тексту факту, з розповіді — події являє собою операцію дешифрування» [15]. На текстових документах завжди є не тільки відбиток приватного авторства, на них позначаються закони політичного, релігійного, філософського порядку, жанрові коди, етикетні міркування епохи в цілому. Різниця в рівнях свідомості і цілях діяльності між автором тексту і читаючим текст істориком створює ви-

щий поріг декодування [16]. Побутуючі хибні ілюзії і метафори про повсякденне життя минулих спільнот нерідко зумовлені штучним накиданням сучасних стандартів почування на пройдешнє, так би мовити вимірюванням сучасними мірками минулого. З огляду на це, напевне, як жодна інша історична галузь, історія повсякденності передбачає при джерелознавчому аналізі не відсторонений підхід, а співчасний, коли дослідник здатний занурюватися в документ, щиро і зацікавлено переживати його відомості, коли він погоджується співчувати його автору, разом з ним гніватися, радіти, обурюватися, ніяковіти, сумувати, сміятися. Це необхідно, оскільки відтворення повсякденної історії тримається не тільки на розумінні, а й відчуженні реалій минулого. Саме так історик отримати ключ до розуміння минулого, яке лежить в «розумінні минулих розумінь» [17].

Отже, будь-яке джерело лише відповідає на ті питання, які йому поставив дослідник. Тому історична реконструкція — це побудова історика, зведена зі сплаву повідомлень джерел і власних уявлень про історичний процес, що всотали в себе досвід науки і сучасну картину світу [18]. Разом з тим, зрозуміло, якою б не була запитальність до офіційних документів, навряд чи можна розкрити повсякденні практики у повному обсязі тільки за ними. Побудований з цих цеглин «будинок повсякденності» у самому кращому разі буде позбавлений щонайменше інтер'єру, щонайбільше — атмосфери щоденності, яка створюється конкретним, не приписовим буттям

людини. Відтворити і зрозуміти його надають інші свідчення — документи приватного (особистого) походження.

3. 2. Щоденники і листи як документи особистого походження у розкритті історії повсякденності Мемуарні свідчення про повсякденне

Поруч з традиційними джерелами для історика повсякденності унікальні відомості про реальність життя, думки і дії людей дає передусім знайомство документами особистого походження: з листами, щоденниками, спогадами. Якщо в традиційній історіографії ці документи «зневажають» через їх суб'єктивність, використовуючи як додатково-ілюстративні, то в історії повсякденності вони є чи не визначальними. Вони справді, на перший погляд, не репрезентативні, бо не мають офіційного статусу, вони не публічні (навіть листи, адресовані конкретному читачеві, призначені тільки для нього, але не для широкого загалу). Вони створюються на розсуд автора, з його волі, з його бажання (часто спонтанного) щось зафіксувати, закарбувати, відзначити, їх не можна вважати такими, що охоплюють повністю предмет обговорення. Попри це, ці «безпосередні аннали минулого» є незамінним джерелом повсякденності. Невипадково М. Блок називав їх «мимовільними очевидцями», визнаючи, що вони заворюють своєю безпосередністю і щирістю, наче зненацька підслухана розмова [19].

Цікавість до такого роду документів — свідчення зміни уявлень про те, що таке історія і що таке суспільство. Н. Яковенко відзначає, що зростання інтересу до еґо-документів зумовили, принаймні, два чинники: це, по-перше, постмодерністський акцент на персоналізованій історії, а, по-друге, «непрозорість» будь-якого писемного джерела. Вона цілком слушно підкреслює, що автор документу є свого роду в'язнем певного культурного коду (мовного етикету, етнічної чи соціальної приналежності, конфесійних упереджень, статі, пріоритетів своєї мікро групи, освіти, ідеології, родинної традиції, підсвідомих комплексів і т. д.) [20].

Англійський вчений Р. Колінгвуд називає джерела «авторитетами історика». За його словами, «авторитет може бути балакучим, може відхилятися від теми, може бути пліткарем або скандалістом; він міг не розгледіти, забути, чи пропустити якісь факти, міг через невігластво або примху перекрутити їх, але історик на всі ці недоліки не має ради. [...] Він відбирає у них те, що вважає важливим, опускаючи решту..., і критику їх, відкидаючи або виправляючи те, що на його думку, що є наслідком дезінформації або брехливості» [21]. проблема вимагає вміння зіставляти свідчення, що долинають зусібіч, а то й суперечать одне одному. Слід «перехресним допитуванням видобувати з них інформацію».

Ця так звана «література факту» має виразно суб'єктивне забарвлення. «Нестандартні» наративні еґо-документи (щоденники, листи, спогади, нотатки для пам'яті тощо) сприяють не

стільки простому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери подій.

Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Робота з такими документами вимагає певних застережень. По-перше, дослідник при користуванні такими джерелами наражається на більше проблем з інформаційними лакунами. По-друге, можливості типологізації ускладнюються через виключність, нестандартність свідчення. Міра узагальнень, припустимих екстраполяцій на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не тільки на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Крім того, документи такого роду не є загально репрезентативними. Адже за перо беруться далеко не всі і не завжди. Цілком очевидно, що таких меншість. Це закономірно і цілком зрозуміло: перед тим, як стати автором такого роду документів, людина має набути біографічної ідентифікації [22], усвідомити значущість власної долі і власного повсякдення для історії суспільства і держави. Російська дослідниця радянської повсякденності Н. М. Козлова умовно розділила населення колишнього Радянського Союзу на дві частини: менша частка — «розмірковуюча меншість» і більша — «нерозмірковуюча

більшість» [23]. А. А. Сальникова вважає більш коректним і доцільним розмежування людської спільноти на меншість, що пише, і більшість, яка не пише. Вона разом з тим підкреслює, що свідчення меншості правомірні для характеристики більшості, оскільки «письменна» меншість пише не тільки про власне побутування, а й почасти (а іноді переважно) про повсякденність «чужу», про життя-буття дистанційованих, а тому й оцінюваних верств. Не слід забувати також і про те, що «неписьменна» більшість теж не «безсловесна», вона репрезентує себе у фольклорі або джерелах невербального характеру.

Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, в будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, в них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок. Отже, за приватними спостереженнями і зауваженнями — не тільки індивідуально-персоналізований зріз часу, а й відбиток громадського смаку в широкому розумінні. Свідчення приватних документів, на відміну від офіційних, мають несподіване, незвичне акцентування на так званому головному і другорядному, в них вони можуть мінятися місцями, чого не припускають документи офіційного формування. Нерідко у мимохідь кинутих висловах чи фразах можна вловити найточнішу оцінку досліджуваного, коли неочікувана фіксація випадковості віддзеркалює закономірність, а підкреслена виключність відтіняє типовість явища. Погляд пересічної люди-

ни, людини з натовпу, нерідко вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій вже не помічаються і тому не беруться до уваги в аналізі. Приватний автор — вільний у виборі об'єкта спостереження і ракурсі його оцінювання.

Інтерпретація таких текстів віддаленої від нас епохи потребує від дослідника критичних навичок найвищого рівня. Варто пам'ятати зауваження Р. Кобба про те, що дослідник має виявляти «готовність прислухатися до слів документа, йти слідом за кожною його фразою, навіть нерозбірливою... для того, щоб почути, що саме було сказане, з яким наголосом і яким тоном» [24]. Робота з людськими документами змушує до перебування у отворі між реальністю і фактичністю практик і абстрактністю теоретичного міркування. З одного боку, маєш справу з людьми. Будь-яке життя неповторне, має сенс. Будь-яке життя — цінність. Неможливо позбавитись відчуття його значущості і цінності, величезної для того, хто це життя прожив. Відчуття одиничності життя не меншає по мірі того, як його описуєш; швидше навіть посилюється. Виникає спокуса наслідувати ритм життя, яке описуєш. Найменша подробиця видається дорогоцінною [25]. Разом з тим, історик повсякденності не повинен перетворитися на заручника-розповідача; його завдання — максимально наблизитись до цікавих для нього подій, зберігаючи об'єктивну оптику дослідника.

Серед документів приватного походження щоденники є виключним явищем. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи

суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи. Для історика повсякденності порівняння щоденників різних людей, що не знали про існування один одного, спостерігали одне й те ж з різних позицій і оцінювали його з власних позицій, є дуже важливим прийомом відтворення атмосфери досліджуваного періоду.

У XIX ст. ведення щоденника було ледь не нормою для освіченої людини, це був свого роду майданчик саморефлексії. За радянської дійсності щоденникові записи мали іншу мотивацію — найчастіше це був чи не єдиний спосіб осмислення, об'єктивації особи в умовах тотального нагляду, усупільнення думки і стандартизації поведінки. На сьогодні поки ще відсутня усвідомлена, відповідальна теорія щоденника; чимало дослідників-користувачів щоденників роблять висновки з них лише попередньо, на здогадку. Можна зголоситися з судженням В. Турбіна, що щоденники радянських людей часто були вербальною самореалізацією переслідуваної, гнаної, почасти навіть приреченої особи [26].

Н. М. Козлова пише, що рішення людини писати щоденник подібне до ситуації Робінзона Крузо — мати свій острів, на якому людина беззастережно, вільно і самостійно почувається [27]. На протигагу «материковому» життю, де вона не є самостійною, її несе течія, вона притлумлена обставинами. Така людина, схилена над аркушем паперу, — повний володар і хазяїн. Щоденник стає єдиним надійним другом за умов тотальної недовіри людей один до одного. Тут можна конструювати свій власний світ і переста-

ти бути іграшкою в руках долі. У 1930 р. М. Пришвін записав у своєму щоденнику: «У нашому більшовицькому соціалізмі не те страшно, що голодно і дають робити не свою справу, а що не має людина сокровенного світу, куди вона може подітись, зробивши потрібне суспільству... Проти ...темного часу рабства соціалізм далеко пішов уперед і має якусь малозрозумілу здатність бачити раба наскрізь» [28].

Щоденники радянських людей можна назвати виявом фронди мислячих людей, у цьому сенсі вони незамінні для з'ясування культури опору режиму. Нині ми почали знайомитися зі щоденниками видатних особистостей: політиків, учених, письменників, митців. Це поки що перший шар у «археології» втаємниченої думки. Стає очевидним, що пророчими були в роки перебудови слова В. Турбіна про те, що невдовзі «за щоденниками розпочнеться гонитва, як за іконами. Будуть фальсифікувати їх, колекціонувати, шар за шаром піднімаючи пласти потонулої, потаємної культури. Культури діяльного опору особистості етатизму, «я» — державі»[29].

Прийнято вважати, що щоденник пишеться суто «для себе», але, з іншого боку, зрозуміло: кожна людина прагне діалогу. Внутрішній візаві рано чи пізно може бути об'єктивований в особі стороннього читача. Свого часу В. А. Каверін делікатно зауважив: «Важко уявити собі, що щоденник пишуть, гадаючи, що його ніхто ніколи не прочитає. Автор може розраховувати, що хто-небудь коли-небудь розділить його гіркоту і сподівання, засудить несправедливість долі або

оцінить щастя удачі. Щоденник для себе — це — в кінцевому рахунку — все-таки щоденник для інших» [30]. Вислів В. Турбіна на цей предмет більш точний: «Я не вірю, що щоденники не розраховані на прочитання їх ким-небудь. Ні, вони передбачають читача, але читача посмертного, і при цьому читача враженого: ось, виявляється, якою була людина, що писала щоденник. ...прижиттєве прочитання щоденників — рівносильне вбивству. ...Щоденник — міна з годинниковим механізмом, розрахованим на вибух потривоженої пам'яті» [31].

При читанні щоденників важливим є не тільки збагнути смисл тексту, а й опанувати його внутрішній простір. Щоденники мають на собі важливий відбиток — їх словарний масив відбиває не тільки мислительно-інтелектуальну культуру автора, а й сучасні йому мовленнєві норми, стандарти, сленги. З повсякденним існуванням людини тісно пов'язані фігури ідеологічної мови часу. Деякі фрази можуть видаватися лункими і порожніми, коли ми читаємо їх з історично безпечної відстані, а свого часу містили виразний зміст. Такі фігури мовленнєвої культури — відбитки (зліпки) часів для нас, а тоді вони були чинниками життя. Будь-який людський документ являє цінність як свідоцтво. Життя детально, подробиці дорогоцінні. Як читати щоденник і як про нього розповідати? З сучасної семіотики відомо, що текст створюється читанням. Але прочитати щоденник можна абсолютно по-різному. Можна проводити тематизацію за рубриками, за кожною з яких постає певний образ. Наприклад,

у С. О. Єфремова: літературознавець, віце-президент ВУАН, пересічний громадянин, театрал, публіцист.

І. Курас пише, що щоденники С. О. Єфремова «можна вважати своєрідним втіленням цього задуму [спогадів про сучасників]. ...щоденникові записи повною мірою відбивають не тільки своєрідність особи Єфремова, а й документальною точністю віддзеркалюють реалії і трагізм часу, в якому йому довелося жити» [32].

Щоденники наукових і культурних діячів є унікальним історичним документом, що не може бути заступленим жодним іншим джерелом. Щоденні записи подій можна вважати традиційним елементом побуту освіченої людини того часу, навіть потребою її інтелектуального життя і моральної рефлексії. Пошлемося, для прикладу, на міркування відомого історика М. М. Бережкова, професора Ніжинського ІНО, про сенс щоденних нотаток: «За писанням щоденника сам я «відвожу душу». Я в ньому сповідуюсь собі і Господу, зміцнююсь, з'ясовуюсь сам собі, додумую те, що промайнуло подумки, шукаю і знаходжу слово.... Писати щоденник не є ще омана, але варто остерігатися, щоб не обманювати, ведучи його. Однак не буду тремтіти, боятися, лякатися; адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка проситься під перо. Об'єктивую себе, так би мовити, суджу себе, каюсь» [33].

У тривожні 20-ті, коли необережне висловлювання могло спричинитись до неприємностей, потреба вільно висловитись насправді стала для мислячих людей проблемою. Нерідко для бага-

тьох із них щоденник був способом задовольнити необхідність у спостереженні й аналізі, вільному від обмежень. Останнім часом опубліковано вже чимало цих «приватних хронік» повним обсягом чи фрагментами [34]. Стиль записів може бути різного характеру: для В. І. Вернадського — це переважно фіксація основних думок у галузі наукових зацікавлень, у нього лише зрідка трапляються побутові описи і ще рідше політичні оцінки; феноменальний політичний щоденник С. О. Єфремова, по суті, зовсім позбавлений сфери інтиму, натомість виразно свідчить про світогляд і настрої автора; нотатки В. К. Винниченка — передусім замітки для пам'яті, якими можна буде скористатися, коли прийде час писати мемуари чи літературні твори. Але незаперечним є те, що для всіх — це можливість виплеснути на сторінки щоденника емоції і зняти напруження, викликане необхідністю бути завжди на виду. Сучасні архівні персональні збірки мають ще багато щоденників, що не оприлюднені друком, багато таких записів через небезпеку були переправлені за кордон і поки не є надбанням науковців.

Н. М. Козлова називає прецедентними текстами епохи такі, що «значимі для тієї чи іншої особи у пізнавальному і емоційному відношенні і мають над особистісний характер, тобто добре відомі й широкому оточенню даної особи, включаючи її попередників і сучасників» [35]. У науковій традиції до прецедентних текстів відносять міфи і перекази, біблійні тексти і притчі, до них належать і анекдоти, і казки, і тексти ху-

дожньої літератури, і тексти великих ідеологій. Прецедентність — це хрестоматійність. Знання прецедентних текстів є показчиком не просто приналежності до даної епохи та її культури, а й культурної компетентності, тоді як їх незнання, навпаки, є передумовою відторгнення. Для культури радянської епохи такими текстами начебто були тексти вождів — Маркса, Леніна, Сталіна. Справді, дослідження, проведене наприкінці радянської історії, показує, що імена Маркса і Леніна займали ключове місце і ціннісно-семантичному полі масової свідомості [36]. Але чи свідчить це, що саме ці тексти були прецедентними? Напевне, такими були імена-міфи, міфообрази, імена-символи. З соціально-функціонального погляду ці тексти і імена — одне і те ж, про що свідчить сам характер колажів ідеологічного і повсякденного [37]. Уміння грати в нові словесні ігри, слідувати правилам знаково-символічного обміну, опанування техніками писання і читання і прагнення вписатися в суспільство йшли поруч. Якщо ти хотів не тільки вижити, а й «вписатися», слід було опанувати мову влади.

Люди можуть залишати по собі різні документи особистого походження, що так або інакше відбивають їхнє повсякденне існування. Одним з таких різновидів можуть бути так звані «кадрові» («виробничі») автоджерела (у радянський час — заяви, особисті листки по обліку кадрів, службові автобіографії тощо). Ці «службові» джерела є цінними для відтворення історії «трудової» повсякденності. В цілому вони доволі схематичні і формалізовані, вони позбавлені будь-яких натя-

ків на індивідуально-чуттєве сприйняття авторами документів повсякденної дійсності або її «неформальних» сторін. Ці документи саме завдяки своїй однотипності дозволяють досліднику узагальнювати не тільки кількісні дані, а й відстежувати типові характерні ознаки у повсякденності соціальних верств.

У архівах доводиться часто зустрічатися з таким персональним документом як автобіографія, що теж є варіантом хроніки приватного життя особи. Співставлення автобіографій однієї й тієї ж людини, складених у різний час, свідчить про прагнення представити свого роду «засоби захисту» перед вимогами часу і судом історії [38]. Автобіографії радянського часу помітно схематизуються на кінець 20-х рр., більше не повідомляють про їх автора, ніж засвідчують, оскільки вони пишуться за стандартами системи соціально-кадрового анкетування, втрачаючи індивідуально-особистісні ознаки, що дозволяє говорити про уніфікацію суспільства.

Спогади — також унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Позиція мемуариста більшою мірою, ніж позиція того, що пише щоденник, наближена до позиції дослідника-спостерігача. Цінність мемуарів у тому й полягає, що автору доводиться роз'яснювати те, що колись було «зрозумілим для всіх». Загальновідомо, що використання мемуарів потребує глибокого знання особи автора та його долі, а також врахування часу, місця й обставин їх написання. Людська пам'ять епізодична і не об'єктивна, вона подібна до прожек-

тора, який вихоплює з темряви щось і робить його яскравим і виразним, втім поза променем цілком може залишитися щось не менш, а може, й більш важливе і яскраве, пам'яті притаманна ефектність і магічність, вона пристосовується до тих деталей, що їй «зручні». Справедливим є твердження П. Нора про те, що «пам'ять живиться туманними, зміщеними спогадами, багатовимірними чи вільними від будь-яких зв'язків — конкретними або символічними, доступними почуттям у всіх своїх переміщеннях, затіненнях, внутрішній цензурі або проекціях. ...Пам'ять підносить спогад у святиню, тоді як історія витісняє спомин і робить його прозаїчним. ...Пам'ять коріниться у конкретному — у просторі, жесті, образі й об'єкті. Історія ж співвідноситься тільки з часовими безперервностями, з еволюцією і змішаними відносинами речей» [39].

Масив мемуарної літератури радянських часів у цілому менш інформативний, порівняно зі спогадами людей, наприклад, ХІХ ст. На ньому поруч з іншими чинниками позначилась вимушена обережність, для якої було цілком достатньо підстав не тільки у сталінські, а й у брежнєвські часи. Вона змушувала авторів більше промовчувати, ніж повідомляти. Недомовленість чи завуальованість є типовою ознакою спогадів радянських людей. «Зони замовчування» в мемуарах можуть бути настільки значними, що не помітити їх стає неможливим. Відомо, що знані політичні і громадські діячі почасти свої спогади переписували не один раз, пристосовуючись до мінливих обставин, редагуючи їх під акомпане-

мент цих обставин, щось викидаючи або додаючи у тексті, змінюючи акценти і наголоси, ретушуючи чи підкреслюючи згадувані події, факти, явища.

Не випадково, починаючи друкувати щоденникові записи М. Драй-Хмари за 1924-1928 рр. у журналі «Слово і час», автор передмови до публікації М. Жулинський їх «своєрідною кардіограмою суспільних настроїв, переживань» [40]. Нещодавно вийшла друком збірка споминів «Київські неокласики», що подає яскраві відомості не тільки про «гроно» п'яти поетів — М. Зерова, М. Драй-Хмару, П. Филиповича, М. Рильського, Ю. Клена — і прозаїка В. Домонтовича (В. Петрова), а й про побутування, настрої київської інтелігенції у 1920-і рр. [41]. Написані різними авторами і в різний час, ці спогади дають виключну можливість для правдивого бачення дійсності. Запропонований В. Домонтовичем у «Болотяній лукрозі» свого роду діалог з Ю. Кленом про голодні 20-і рр. у провінційній Баришівці яскраво показує можливості мемуарного історіописання. Надзвичайно цінні відомості про душевні настрої і матеріальне становище наукової інтелігенції у 20-і рр. подає у своєму дослідженні про ВУАН Н. Д. Полонська-Василенко [42]. За спогадами дочки К. П. Василенка Ніни, відомого українського режисера, художника-графіка мультиплікаційних фільмів, можна відтворити сімейне життя родини українського вченого у перше десятиліття радянської влади, зрозуміти її почування в умовах переслідування за політичні переконання [43]. По мірі правдиво, наскільки

це було можливо за умов радянської цензури, відтворює картини реального життя літературних і мистецьких кіл Ю. Смолич [44].

При вивченні споминів закордонної діаспори слід не забувати, що притаманна їм ностальгія за недоторканою старовиною і непогамований біль через завдані більшовизмом збитки національному життю, спричинює певні деформації у відтворенні ними минувшини. Лише окремим мемуаристам вдається мінімізувати цей фактор, до таких віднесемо Г. Костюка, І. Майстренка [45]. Спогади Надії Суровцової, яка у другій половині 20-х рр., прибувши з віденської еміграції, обійняла ряд важливих державних посад в УСРР, унікальні з огляду на оцінки радянської системи її активним творцем і реалізатором, що пізніше зазнав репресій [46]. Щемними є «Спогади галичанки» Лариси Крушельницької; на загал ці мемуари, незважаючи на характер матеріалу, не заполітизовані. Авторка у передмові до них писала: «... інтимні переживання, індивідуальне бачення історичних подій не менш важливі, ніж історичні документи» [47]. Мемуари не відтворюють історичних подій з абсолютною точністю і повнотою, але вони є конче необхідні для повноцінної реконструкції суспільного життя.

Російський історик В. В. Кабанов, аналізуючи приватні документи радянського часу, запропонував до вимушено нещирих спогадів вживати найменування «невиговорених до кінця» [48]. Їх автори мусили (чи привчені) недоговорювати, критися з гіркою правдою, підмінюючи її галасливими, повними удаваного захоплення і фаль-

шу висловлюваннями, оскільки писали їх, озираючись, як би чогось не сталося. Страх так обсів людей тоталітарного суспільства, що обов'язково позначався на створюваних ними текстах. Автор, свідомо чи несвідомо, не торкався того боку повсякденного життя, що міг зашкодити соціальному статусу чи його зруйнувати. З огляду на це окремі сюжети табувались. Але за табу завжди щось приховується, причому те «щось» при неупередженому погляді може виявитися дуже суттєвим.

Було й навпаки — автор умисно обирав собі роль борця. Скидається на те, що С. О. Єфремов саме так писав свій щоденник. Офіційно зрікшись політичного позиціонування, він не міг бути байдужим до спостережуваної реальності більшовицького владарювання. Його щоденник насичений не тільки власними влучними оцінками повсякдення, а й містить записані ним вислови, анекдоти, бувальщини, прислів'я, налічки, образні наймення.

Останнім часом значна увага надається публікації такого типу наративних джерел, як епістолярії [49]. Приватне листування більш повно віддзеркалює думки і характер дописувачів. О. Я. Кониський називав листи «автобіографією душі». Листи є найбільш «живим» і «повнокровним» джерелом для вивчення передусім життя і творчості політичних і культурних діячів, ділових і дружніх стосунків між ними [50].

Відома дослідниця листування українських письменників ХІХ — ХХ ст. М. Коцюбинська називає листи, епістолярну спадщину, епістолярну

творчість інтелектуальним продуктом особливого роду: «Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістово багатогранна, максимально — просто впритул — наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез *ratio* й *emotio*. Явище межове — на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Від здійснення суто житейських «приземлених» комунікативних функцій — до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник, ...неприхована «гаряча» характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих цю хвилинних деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра підуть в непам'ять; автопортрети і портрети людей — від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; «гра» розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику — і тим цінніші...» [51].

Листи — невимушені свідчення, їх правдивість небезпечна для режиму, зберігати такі «документи для вироку» за радянських часів було небезпечним. За епістолярними збірками, що дійшли до нас з сталінських часів, криється й така характеристика їх зберігачів як особиста мужність.

Листи дають можливість вивчити життя, світогляд, інтереси і сподівання людей «зсередини», спробувати пізнати «психологічний клімат» часу. У кожному листі — особистість, на поведін-

ці і способі міркування якої позначається вплив певної соціальної групи, а прагнення і бажання висловлені більш прямо і безпосередньо, ніж в документах офіційного характеру. М. Коцюбинська зауважувала з сумом: «Справді, в умовах «нашої — не своєї землі» листи українських діячів, які збереглися (...) неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений голос автора. В них знаходимо поміж іншим те, що не могло бути висловлене, не могло бути зафіксоване інакше, крім як у листі» [52].

За висловом Герцена, «на них запеклась кров подій, це саме минуле, яким воно було, зафіксоване і нетлінне» [53]. «Конкретні творчі будні — задуми й плани, турбота про опублікування своїх творів, суто видавничі перипетії, шукання літературної праці для заробітку, переклади на російську мову. Літопис буднів, за якими постають живі люди з їхніми щоденними турботами, симпатіями й інтересами. Історія взаємин між людьми. ... Деталі побуту: як жили, як, де, з ким відпочивали (аж до того, скільки коштує кімната та їжа під час літнього відпочинку на Північному Кавказі)... Подекуди листи сприймаються як цілі інформативні блоки: зовнішні події в інтерпретації авторів, інтелектуальний світ автора, його уподобання, характерні реакції на зовнішні події» [54].

Варто, мабуть, дослухатись до міркувань Лариси Головатої, вченого секретаря видавничої серії «Епістолярій» (розпочата 2004 р.) Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника: «Епістолярій письменника, вченого, громадського діяча

утворює паралельне до основної творчості джерелознавче русло. У ньому залишають сліди повсякденні деталі і приватні стосунки, кризові моменти і конфлікти, а особа виявляється в тій домашній поведінці, що за публічними справами зазвичай не проступає. Виникнувши в особовій сфері, листи, проте, легко втрачають приватний характер, якщо спілкування автора і адресата наповнене фактами з історії, політики, культури, якщо воно резонує з часом. Орієнтування на конкретного співрозмовника у цьому випадку стає умовним, а листування, перетворюючись на різновид публіцистики, до того ж безпосередньою, наближеною до розмовної мови манерою викладу, цілком заслужено претендує на оприлюднення» [55].

Листування віддзеркалює масштаби особи, коло її зацікавлень, морально-етичні стандарти і норми, естетичні смаки. Так, Н. Полонська-Василенко відзначала, що у листах В. І. Вернадського до М. П. Василенка ніколи не було «обивательських» скарг на сучасність, побоювань небезпеки, яка загрожувала. Великий вчений знайшов у собі сили стати вище за жах життя, за особисту небезпеку і, забуваючи про тимчасові страхіння, шукати вічне. Дослідник перемагав слабку людину [56].

У листах подибуємо свідчення особисте, «зсередины», найменш підвладне кон'юктурі і диктатові ситуації, вільне від цензури. Жоден офіційний документ, з якою б акуратністю і старанністю він не складався, не відтворить справжніх переживань, настроїв, оригінальних оцінок, сумнівів чи

вагань. Саме у конфіденційних документах люди фіксують свої рішення, незгоду, а іноді й потаємні гадки, не думаючи про те, що в майбутньому їх прочитають історики [57]. Чимало важливих відомостей з окремих епістолярних документів історики використовують у наукових розвідках, та, слід визнати, що величезне їх число залишається ненадрукованим, незадіяним у історичній реконструкції громадського і особистого життя.

Листи — приватні документи, у них зазвичай йдеться про суто особисте, та у них «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. За особистими листами можна відтворити широку панораму способу життя не тільки окремих громадян, а й великих соціальних шарів. Читаючи листи, можна відчувати дух епохи, її стиль, специфіку поведінки людей у конкретних обставинах. Побутові аспекти життя соціуму не менш суттєві для розуміння тієї чи іншої епохи, ніж її політична й економічна історія. Цілком справедливо відмічав Є. Маланюк: «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення» [58].

Читаючи листи, не можна забувати про «презумпцію перлюстрації», за влучним висловом С. Лур'є [59]. Вимушено вживаною була «езопова мова», або, як, наприклад, у листуванні С. Єфремова з Є. Чикаленком, від самого початку домовлялись, яких тем слід уникати, щоб не наразитись на неприємності.

Таким чином, історія повсякденного життя може бути реконструйована на основі широкого

кола наративних джерел різноманітного походження і збереження. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає по-новому бачити і розуміти історію.

Документи приватного походження постійно піддаються критиці через міру їх репрезентативності, оскільки вони персоніфіковані, подають виражене індивідуальне бачення і розуміння повсякденності. Природним є питання, наскільки приватна інформація може бути екстрапольована на сукупність відносин даного часу. А. С. Сенявський у зв'язку із цим запроваджує поняття «матриця повсякденності», під якою він розуміє наявність певних матеріально обумовлених, соціально заданих параметрів, що обмежують кордони індивідуалізації повсякденного життя [60]. Автор підкреслює, що за унікальною індивідуальністю кожного джерела неминуче прихована узагальнена типовість.

3.3. Художня література та публіцистика у забезпеченні документального підґрунтя історії повсякденності

Важливим, хоч і своєрідним, джерелом для вивчення повсякденності є художня література. Романи, повісті, нариси, новели, оповідання, п'єси не можна називати документальним джерелом у прямому розумінні і, звичайно, не можна використати для отримання прямих фактичних даних, яким би суттєвим не був у них елемент соціальних спостережень або автобіографічнос-

ті. Справді, в академічно-класичному розумінні історичні романи або історичні п'єси не являють наукової цінності. Але істориками вже давно помічено, що справжні письменники, працюючи над історичною тематикою, ретельно вивчають історичні документи, занурюючись не тільки у хронологію подій, у причинно-наслідкові зв'язки між ними, а й у предметно-речове оточення персонажів, морально-психологічну атмосферу часу, прагнучи не схибити проти відповідності зображуваної реальності. Вони акуратні в головному і в деталях, для них істотним є не тільки відповідність сюжету історичній конкретіці, фабула твору при всій творчій фантазії митця не повинна суперечити справжньому минулому. Героями історичного твору можуть бути вигадані персонажі (повністю або на основі прототипу) або реальні історичні постаті (колись дійсно існуючі). Виписування їх характерів, обставин дій і переживань, врешті їх долі вимагає від письменника дослідницького таланту і громадянської відповідальності. Написані з таких позицій твори на історичну тематику справді набувають характеру панорамного письменства, багаті на достовірні деталі, дрібниці, нюанси. Якщо традиційним істориком художня література може бути використана як додаткова, але не обов'язкова підказка для реконструкції, то для історика повсякденності вона стає важливим важелем розуміння реалій минулого. В офіційних документах він не віднайде свідчення про повсякденні турботи пересічної людини, писемні джерела особистого походження надають до-

сліднику таку можливість, але вона може бути фрагментарно принагідною, випадково мозаїчною. Історик-документаліст через відсутність необхідних деталей приречений на схематизм розповіді, її абстрактність і вимушену умовність. Письменник же задля виразності зображуваної картини усуває документальні прогалини, довіряючись творчій інтуїції, він виписує історичне мереживо подій з певною часткою фантазії, підживленої загальною культурною ерудицією і творчим досвідом митця.

Зрештою, історику-досліднику не зайве поруч зі строгим офіціозом документів послугуватися яскравими літературними творами, де історичні сюжети набувають тілесності, барв і контрастів, індивідуально-психологічної виразності, соціальної гармонії чи конфліктності.

Особливої ваги для історичної реконструкції набувають художні твори, написані автором синхронно з епохою, що цікавить ученого, або по її свіжих слідах, коли письменник сам був занурений в «історичну лабораторію» свого твору. Вони дозволяють проникнути в інтелектуальне і соціальне середовище описуваного періоду, в якому жив автор, а почасти містять яскравий опис його оточення [61]. Письменник-сучасник бачить історичні реалії не тільки «зсередини», а й «зрівень». Він є співавтором свого часу, водночас він — його фотограф і літописець, він фіксує мить, те, що сплине дуже швидко і безслідно. Спостережливе і чутливе око письменника з безлічі розмаїтих проявів щоденного життя здатне вловити виключно показове, у той момент, може,

й не помітне іншим, занотувати його для майбутнього. Не випадково Ю. М. Тинянов зауважував: «Те, що сьогодні є літературним фактом, на завтра стане простим фактом побуту й історії» [62].

Варто підкреслити, що художня література може в образно-сюжетній формі, метафоричною мовою сказати більше і точніше про час, коли офіційний документ не міг цього відбити. Пишучи твір, письменник моделює життя, осмислюючи його, проаналізувавши й узагальнивши всі доступні йому відомості про нього, розставляє необхідні акценти, визначає домінанти громадського життя, вирізняє особливості особисто-персонального буття людей. З цієї точки зору художній твір є не тільки відбитком змодельованої реальності, але й вмістилищем її сенсів. Отож, художній твір історика, так би мовити, налаштує на потрібну хвилю сприймання минулого. Годі говорити, наскільки виразнішою буде історична реконструкція радянської повсякденності 1920-1930-х рр. при залученні відомостей про неї з творів М. Булгакова, Й. Бабеля, О. Вишні, М. Зощенка, А. Платонова, М. Куліша, І. Ільфа і Є. Петрова та ін. Звісно, йдеться не про пряме документальне на них посилення. У ранньорадянську епоху приватне щоденне життя задавалося і оцінювалося як втілення буржуазного індивідуалізму (антиколективізм) і ідейної, моральної приземленості — міщанства (орієнтація на минуле). Побуту «минулих класів» був протиставлений позапобутовий героїзм фанатиків, піднесено романтизований в літературі («Як гартувалась сталь» М. Островського), і «новий побут»

соціальних технологів — комунальний: тотальна організація праці, сім'ї, вільного часу тощо. Повсякденні клопоти і потреби у подібній ціннісній перспективі знижувалися і витіснялися у комічну сферу (яскравий приклад, фейлетони М. Зощенка). Помірковано-критична інтелігенція трактувала повсякденне як людське проти казенного, владного, бездушного (яскравий взірєць — «Собаче серце» М. Булгакова).

Історичні романи, історико-літературні, теоретичні і критичні статті багатьох письменників становлять великий інтерес для історика-дослідника повсякденності через присутню і них конкретику, антураж подій, атмосферу в цілому. Ю. М. Лотман, глибокий знавець у культури російського дворянства, у своїх дослідженнях передусім спирався на історичні факти і документи, але для нього не менш важучими були мистецько-побутові речники доби. Він вважав науковий і мистецький погляди рівноправними і взаємно необхідними методами історичної реконструкції: «... це наче два людських ока людської культури. Саме їх відмінність (і рівноправність) створюють об'єм нашого знання. Мистецтво не можна віднести до галузі розваг або наочних ілюстрацій до високих моральних ідей. Мистецтво — це форма мислення, без якого людської свідомості не існує, як не існує свідомості з однією півкулею» [63].

Звернення до досвіду письменників-реалістів у світлі нинішніх дискусій навколо повсякденності цілком природне. У передмові до теоретико-критичних праць з проблематики повсякдення Б. Хаймор говорить про те, що художня проза

заслуговує на увагу як «експериментальне дослідження дослідної сфери повсякденності» [64].

І справа не тільки в тому, що «намагання відтворити текстуру повсякденного досвіду засобами мистецтва і літератури можуть становити інтерес ... як джерело інформації» — вони цікаві і в теоретичному, методологічному плані. В опануванні матеріалу настільки аморфного, що вперто вислизає від концептуалізації і узагальнення в конкретику деталі або невиразність загального місця, традиційний для наукового письма об'єктивізм виявляється неспроможним — звідси експерименти з гібридними жанрами, відверто «художніми» конвенціями і прийомами. Дослідники повсякдення можуть більше спільного знайти з Булгаковим і Зощенком, ніж з Гарфінкелем і Фуко [65]. В літературі повсякденність — це звична окресленість життя. Тут реальність повсякденного життя постає як самоочевидна і неусувна фактичність. За літературним твором стає зрозумілим, що межі повсякдення визначаються зсередини мірою усвідомлення допустимого і неприйняттого. Зі знаком «плюс» ці межі постають, як «обереги», які дають людині почуття захищеності, задоволення, впевненості, безпеки і комфорту. Йі зі знаком «мінус» — як «перепони», що перешкоджають індивідуальним бажанням. І в тій і в іншій якості межі-рамки повсякденності вважаються «природними» і тому не передбачають ні обговорення, ні запитальності. Саме завдяки відсутності одного і другого — на підставі володіння загальним знанням, природність і універсальність якого самоочевидна — у

співмешканців цих меж створюється відчуття надійного взаєморозуміння («спільного смислу» — *common sense*) [66].

Як писав А. Людтке, в історії повсякденності увага спрямована не просто на діяння (або злодіяння) великих людей, світських і духовних володарів. Центральним в аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, хто в основному залишилися безіменними в історії. В цих словах міститься основна ідея і мета цього напрямку. Історія повсякденності звертається до розгляду повсякденного життя людей, до всього, що його складає: це будинок, одяг, харчування, предмети побуту, історія хвороб, історія праці і відпочинку і чимало іншого. Очевидно, що основну увагу історія повсякденності зосереджує на повсякденній діяльності, в якій переважає елемент повторюваності. Такі дослідження цікаві не тільки тим, що відтворюють історію багатьох речей, традицій, різних зрізів культури, але й допомагають краще зрозуміти ту історичну обстановку, в якій відбувалась та чи інша подія, протікали ті чи інші процеси, доповнюють і характеризують їх [67].

Газетно-журнальна публіцистика так само становить особливе джерело для історії повсякденності. Публіцистичні нариси і замальовки письменників чи істориків (відомо, що вони нерідко вдаються до публіцистичного жанру, особливо на початковому етапі фахового дослідження), не вимагають суворої наукової аргументації, припускають гіпотетичність суджень і висновків, хоча зроблені на підставі конкретних фактів і подій. У довершеному науковому дослі-

дженні чимало з них втрачаються через узагальнення, типізацію, систематизацію.

Окремим джерелом для історика повсякденності є періодична преса. Фахові журналісти чи кореспонденти-аматори у своїй повсякденній діяльності прагнули відтворити і відтворювали те, що вважали найбільш виразним для свого часу (в негативному чи позитивному плані), вони зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд, становили зміст епохи. Вони відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя.

Репортажі, інтерв'ю, документальні нариси, замальовки з місця подій напряму практично ніколи не ставили у центр уваги звичайну щоденність, але будь-який фахівець газети чи журналу не обходиться без деталей в описі події чи портретуванні героя. Для виразно-вирашного тла ним нерідко добираються контрастні позиції. Часто вживана журналістами пряма бінарність (героїка-буденність, свято-будні, минуле-сучасне, виключність-пересічність) мимохідь подає історичу повсякденності соковитий живий матеріал. Нерідко зі звичайного оперативного завдання виростав цілий напрям професійної зацікавленості журналіста, він здійснював комплексне дослідження події, нагромаджував різноманітні відомості, головні і другорядні, необхідні для розкриття мети. Принагідно підкреслимо, що чорнові нотатки журналіста, що не ввійшли до публікації, є виключним джерелом для історика.

Періодика з дня в день накопичувала унікальний матеріал завдяки проголошеним провідними темам і кампаніям, часто системно аналізуючи його і вміщуючи у постійних рубриках, відстежуючи читацькі відгуки і реакцію громадськості. Газети становлять унікальне джерело повсякденності, оскільки фіксують її по-гарячому. Крім того, ця сфера через свою непримітність і неофіційність не підлягала тотальному цензуруванню у пресі, хоча й висвітлювалась не без контролю — її негативні явища подавались як виключення, аномалії, відхилення. Застосовуючи метод від зворотного, такі повідомлення дають можливість відстежити, яким насправді був морально-психологічний стан і самопочуття суспільства.

Через традиційне розташовування відомостей про культурне і спортивне життя на останніх сторінках газет вони є безпосереднім унікальним вмістилищем повсякденності. Розміщувані тут різноманітні реклама й оголошення дають можливість детально «прочитати» щоденне життя суспільства: що читали, передплачували, обговорювали, дивились, купували, одягали, носили; куди мандрували, вкладали гроші; де і за яку платню працювали, в який спосіб відпочивали; як облаштовували побут тощо.

Громадська думка, почасти не маючи адекватної можливості виразитися публічно, попри це, доволі часто все ж піддає оцінці те, що відбувається, й це оцінювання висловлюється в усній мовленнєвій культурі. З огляду на це, для відтворенні повсякденності варто використовувати і таке джерело як фольклор, а також записи

усних розповідей безпосередніх учасників подій, їх сучасників-спостерігачів. Серед фольклорних форм на селі слід зосереджуватись на піснях, частівках, байках-оповідках (чутках, бувальщинах), приказках, примовках. Прислів'я і приказки, зазвичай, породжуються обставинами, виявляючи психологічні погляди суспільства. Сучасні російські дослідники відзначають, що у роки після громадянської війни відбиття політичних суперечностей на селі помітно потіснило в селянському фольклорі любовні та побутові теми. Злобою дня стали кооперування і розкуркулення селянства [68]. Серед усної творчості городян вирізняються кабацька (трактирна) пісенна творчість, притаманна переважно міському плебсу, та анекдот, творення якого найчастіше визнають за демократичною інтелігенцією і освіченим міщанством. Останній був ігнорований офіційними радянськими істориками, не брався до суворої аргументації, оскільки оцінювався через призму «антирадянської агітації і пропаганди».

Не випадає сьогодні говорити, що анекдот має бути залученим до історичних аргументів радянського ХХ ст. (досить лише нагадати, що розповідь анекдоту була підставою не тільки адміністративного, а й карного переслідування громадян) [69]. За оцінкою одного з самих глибоких літературознавців і культурологів ХХ ст. В. Д. Днепров, анекдот був єдиною можливим у радянський час видом фольклору. Виникнення анекдоту породжується певною життєвою ситуацією, у цьому сенсі його можна розглядати як специфічну форму «ужиткового мистецтва» — його розповідь «вживається»

до теми розмови, до осмислення якоїсь життєвої події [70]. Він є плодом творчого синтезу словесного і виконавського мистецтва, тому що той, хто розповідає анекдот, є не тільки співавтором його словесної канви, але й свого роду «самодіяльним актором», що представляє ту його форму, котру називають «мистецтвом читання» або «художнього слова». Насамкінець, останнє, що дозволяє розглядати анекдот як модифікацію фольклору — це його зв'язок з традицією народної «сміхової культури». Суть «сміхової культури», як виявив М. М. Бахтін, полягає в тому, що вона «вивертає навиворіт» самі піднесені ідеї, дозволяючи собі висміювати, пародіювати міфічні уявлення і культові дії, висловлюючи тим самим усвідомлення відносності, а почасти й ілюзорності їх величч. Політичний анекдот дозволяв, знімаючи наліт міфу, сакральності з політичної реальності, тверезо поглянути на політику і політичних лідерів. В умовах жорстокої несвободи політичний анекдот віддзеркалював ставлення суспільства до важливих подій і явищ [71]. Щоденник С. О. Єфремова, для прикладу, це яскраво засвідчує [72]. З іншого боку, політичний анекдот трансливав керуючим настрої і сподівання керованих, він передавав те, що не потрапляло до офіційної преси через контроль цензури [73]. Анекдот являє собою «підпільний» канал комунікації. В цьому сенсі його цілі різноманітні: від самозахисту особи до відкритої словесної агресії. Він також виконує функцію «зняття» опозицій «влада — народ», «панування — підкорення», викриваючи амбівалентність будь-якого політичного явища,

позбавляє його прямолінійності і категоричності. Тим самим анекдот показує скриту реальність, стимулюючи критику офіційної ідеології. Але в жодному разі анекдот — не тільки засіб протистояння режиму. Являючи собою форму критики і протесту проти жорстокості і обмеженості влади, він є водночас і способом популярної розваги [74], відповідно, анекдот надається й до розкриття відпочинково-дозвілцевої сторони повсякденності.

Соціокультурна функція визначає і зміст анекдоту, і його жанрову строкатість, і його національну своєрідність, і характер специфічно-анекдотичного гумору [75]. Дослідник повсякденності може почерпнути важливу для нього інформацію з анекдотів різного жанру (і з побутового, і з політичного, і з етичного), оскільки кожний з них відбиває певну галузь повсякденних практик і норм, ставлення суспільства до них. Втім, анекдот за будь-яких обставин — яскрава квінтесенція життєвої ситуації, влучно вербалізована оповідачем, хоч і не завжди вживана в офіційному колі обговорення проблеми. Лаконічність і дотепність висловлення в анекдоті допускає інтерпретації теми, що підтверджує його осмислення в суспільстві, засвідчує його влучність та його прицільну дошкульність. Потрапити в анекдот вважалось за «особливий» талант.

Ще одним важливим, хоча й суперечливим джерелом для дослідження повсякденних реальностей є чутки. Їх значення зростає у переломні, нестабільні епохи, коли сама атмосфера створює сприятливий ґрунт для різного роду страхів, побоювань і разом з тим надій і сподівань. Чутки,

як вид комунікації, поширюються стихійно, хоча переважно у «своєму» середовищі, яке пристосовує достовірність чуток до власного досвіду і сподівань. Через посередництво усного мовлення не просто циркулює інформація всередині однієї соціальної групи, а й змінює її поведінку. Нерідко чутки конкурують із засобами масової інформації. Попри те, що чутки по мірі поширення нерідко деформуються (аж до протилежного), їм все одно довіряють, значить, і враховують у повсякденних практиках, здійснюючи в них необхідні корективи (наприклад, чутки про подорожчання того чи іншого продукту швидко приводили до його скуповування навіть при відсутності такої потреби; чутки про швидку ймовірність нової війни спонукали до нагромадження побутових «стратегічних» запасів: мила, солі, сірників).

Отже, історик повсякденності справді може долучати до свого дослідницького арсеналу найрізноманітніші свідчення, що сприяють її відтворенню прямо чи опосередковано. Звісно, залучаючи нетрадиційні свідчення, дослідник має бути обережним і обачним з їх аргументацією.

3. 4. Поштові листівки, плакати, фотографії та кінодокументи в забезпеченні візуального ряду повсякденної історії

В аналітичному полі історика повсякденності поруч з письмовими джерелами мають бути також предметно-речові документи епохи: фотографії,

репродукції, афіші, оголошення, листівки, одяг, домашні ужиткові речі, знаряддя праці тощо, тобто «усе те, що, належачи людині, залежить від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи людського буття», за влучним висловом Л. Февра [76].

Жоден наративний документ не здатний з абсолютною точністю, що не потребує уточнення чи підтвердження, засвідчити, якими були реалії щоденності конкретного часу, спільноти, людини. Йдеться не стільки про візуальну ідентичність, скільки про достовірність відтворюваного, його відповідність минулим реаліям, його смислове наповнення і чуттєве відлуння. Адже предмети вирізняються не тільки функціями, не тільки тим, з якою метою ми їх беремо в руки, але й тим, які почуття вони в нас викликають. З одним почуттям ми торкаємося старовинного літопису, з іншим — газети, що ще пахне типографською фарбою. Речі й предмети, що нас оточують, нерідко «диктують» свій вплив. На початку 1920-х рр. О. Блок дотепно зауважив, що застеріг за собою зміну поведінкових норм, змінивши засіб пересування містом: «...як тільки зайду в трамвай і одягну кепку — так і хочеться поштовхатися» [77].

За предметно-речовим рядом можна безпомилково відтворити не тільки матеріальне становище людини, а й її морально-психологічний стан, її смаки й уподобання, визначити ступінь її охайності, заощадливості чи марнотратства, недбалства чи бережливості, врешті, її організованість і дисциплінованість не тільки в приватному, а й у громадському житті. Речі бувають

не менш промовистими за письмена, кажуть археологи. Так звана «повсякденна археологія» дає можливість завдяки залишеним «культурним шарам» доповнити історичну розповідь, надати їй конкретної визначеності у візуальному прочитанні. Причому предметно-речові документи можуть точно засвідчувати історію не обов'язково за умов численного представництва. Навіть навпаки — одиничні, виключні артефакти не менш цінні за кількісні накопичення і велемовні описи. При цьому суто особиста річ може подавати виразне свідчення не тільки про її власника (його вік, стать, фах, стиль життя, матеріальний стан, уподобання, навіть здоров'я тощо), а й про цілу соціальну групу чи етнос, до якої він належав. За умови вмілого «читання» предметів можна цілком обґрунтовано говорити про суспільні явища, тенденції, настрої.

Поштові листівки, надіслані рідним як вістки з подорожі чи з нагоди свята або важливої родинної події, є неоціненною скарбницею для історика повсякденності. Вони важливі не тільки через вміщені на них оригінальні тексти, що відображають строкату мозаїку повсякденності поруч з засадничими структурами етнопсихології та культури. За ними можна безпомилково простежити важливі календарні події не тільки родинно-сімейного, а й загальносуспільного рівня. Лицьова, художньо оформлена сторона святкових і вітальних листівок прислужиться у відтворенні естетичні смаків (самого автора листівки, його адресата, а також художника-оформлювача, типографського редактора і т. д.). Листівки з урбаністичними за-

мальовками (зображення площ, храмів, вулиць, набережних, будинків, крамниць, базарів, індустріальних будов, парків) візуалізують культурний простір міста, середовище повсякденного перебування сотень, тисяч людей. Нерідко численні перебудови радикально змінюють життєве середовище, тому такі поштівки дедалі все більш стають документальними раритетами, тільки завдяки їм можна відтворити образ міста ще в недавньому минулому. Листівки з краєвидами й ландшафтами — теж не просто пасторальна ностальгія, а цілком правомірний документ природнокліматичної, зоологічно-флористичної, ландшафтно-географічної і навіть екологічної історії. При визначенні теми лицьової сторони листівки (афіші, плаката, марки), що тиражувалася більшим чи меншим накладом, автор (чи група авторів) добирали сюжети, що адекватно відбивали свій час виразними засобами.

Фотографія, що на перший погляд видається лише застиглою копією побаченого фотографом, так само подає різноманітні свідчення, які потрапили в об'єктив спеціально чи випадково. Фотографія фіксує важливу подію, гарний краєвид чи інтер'єр, портретує людину чи товариство в офіційній або невимушеній обстановці. Вже давно історики зауважили, що прискіпливе знайомство з фотографіями надається до значно більшої інформативності, ніж це передбачалось під час фотографування. «Застигла мить», як нерідко називають фотографію, може бути вдалим і промовистим «кадром» з життя людини і суспільства, за яким можна розгорнути цілу стрічку

життя. Здавалося б, офіційні («паспортні») світлини за функціональним призначенням мають лише засвідчити обличчя конкретної особи, втім і вони при всій лаконічності дають більш розлогу інформацію: костюм вказує на статус і статки, зачіска — на охайність, мімічні особливості обличчя — на психологічні особливості характеру, аксесуари (краватка, брошка, стрічка, значок, застібки) — мимовільні речники не тільки смаку, а й міри власної самодостатності і персоніфікації фотографованого. Світлини, зроблені в невимушеній обстановці, не постановочні, навмисно не режисовані, «проговорюються» не очікувано щедро і щиро. Групові портрети (творчих товариств, трудових колективів) дозволяють типізувати характерні ознаки соціальних верств, їх фахових і вікових відмінностей. Особливе ставлення (інтимне й історичне водночас) викликають сімейні альбоми. Навіть сама наявність таких — важливий показчик родинних традицій, її етичних кодів, ціннісних орієнтирів. Ю. М. Лотман пише: «З їх сторінок дивляться на нас знайомі незнайомці — забуті обличчя («А хто це?» — «Не знаю, бабуся всіх пам'ятала»); старомодні костюми, люди в урочистих, зараз уже смішних позах, написи, що нагадують про події, котрі зараз уже ніхто не пам'ятає. І тим не менше це не чужий альбом» [78]. Відсутність родинних фоторонік — свідчення розриву зв'язку поколінь, що стався через певні об'єктивні обставини (війна, міграція). Лакуни у сімейних фоторозповідях можуть бути зумовлені й суб'єктивними факторами (зміна соціального статусу сім'ї, кар'єрні

перестороги). Іноді в сімейних альбомах, що змарніли і вицвіли з часом, можна натрапити на «сліди» зниклих фотографій — під виїнятою світлиною тло залишилося неторканим, первісно барвистим, не збляклим. Такі частково втрачені, неповні фотолітописи промовисто говорять про непрості колізії не тільки приватного, а й державно-політичного життя, про суспільну несвободу, про його негуманістичну атмосферу: такі пустоти нерідко спричинені страхом наразитися на небезпеку, побоюванням старших своєю ностальгійною пам'яттю завдати шкоди нащадкам, мимовільним острахом проронитися про затавроване осудом минуле). Фотографія може відображати різні культурні епохи, породжувати різні культурні смисли, оскільки вона є знаком, і ми можемо сказати, що вона означає (порівняймо, як важко, дивлячись на живу людину, запитати, що вона означає) [79].

Історик повсякденності XX-XXI ст., на відміну від інших історичних епох, має унікальне універсальне джерело — кінострічки. Кінематограф, як нове візуальне мистецтво, спочатку не довершено (без звуку, без кольору) фіксувало щоденну історію в її розмаїтті; поява звуку і кольору вдосконалили можливості кіно. Хронікальні і тематичні документальні стрічки, художнє і навіть аматорське кіно забезпечують історика повсякденності виключним оригінальним матеріалом для реконструкції реалій щоденного життя людей у праці, навчанні, на відпочинку. Хоча хроніка чи сюжетний документальний фільм окреслені певними цілями й обмежені форматними

і часовими межами, вони дають підстави для розуміння не тільки заголовної теми, а й відтворюють чисельними непрямыми алюзіями, дають поживу для більш широких, іноді несподіваних узагальнень, асоціацій про епоху, суспільство. На нашу думку, проблема осмислення можливостей архівних кіно- і фотодокументів у відтворенні повсякденності ХХ ст. поруч з наративними джерелами ще потребує спеціального наукового вивчення як у теоретико-методичному, так і практичному розрізі.

Джерела та література:

1. Лотман Ю. М. Изъявление Господне или азартная игра? (Закономерное и случайное в историческом процессе) // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. — М., 1994. — С. 353.
2. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії. — К., 1996.
3. Цит. за: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 204.
4. Козлова Н. Н. Советские люди. — С. 49.
5. Бельський І. Л. К аналізу сучасного історико-ведчого свідчення / Мир історикознавства. — М., 1994. — С. 12.
6. Яковенко Н. Вступ до історії. — С. 230.
7. Кур'янович А. В. Проблеми історії повсякденності найновішого часу: історична база // Вісник Дніпропетровського університету. — Серія: Історія та археологія. — 2000. — №8.
8. Сенявський А. С. Человек, общество, власть в российской истории XX века: динамика их соотношений и механизмы взаимосвязи. Методология проблемы // Личность, общество и власть в истории России: системный компаративный анализ. — М., 1998.

9. Сенявская Е. С. Повседневность фронтового быта российской армии в войнах XX века (понятие, структура, психология) // История в XXI веке. — М., 2001. — С. 45-53.
10. Методологические проблемы истории. — Мн., 2006. — С. 251.
11. Сальникова А. А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики // Эпоха. Культуры. Люди (Германия и СССР. 1920-1950-е годы) / Матер. междунар. науч. конф.: Сб. докладов — Х., 2004. — С. 286-297.
12. Куприянов А. И. Историческая антропология в России // Отечественная история. — 1996. — № 4. — С. 93.
13. Сальникова А. А. Источники по истории советской повседневности ... — С. 290.
14. Лотман Ю. М. О природе искусства // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа». — М., 1994. — С. 436.
15. Лотман Ю. М. Изъявление Господне... — С. 353.
16. Там само. — С. 360.
17. Steinberg M. Stories and Voices: History and Theory // Russian Review. — July 1996. — V. 55. — №3. — P. 349; Сальникова А. А. Источники по истории советской повседневности ... — С. 289.
18. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. — 1991. — №2-3. — С. 26-27.
19. Тош Д. Стремление к истине. — С. 62.
20. Яковенко Н. Вступ до історії. _ С. 234.
21. Цит. за: Яковенко Н. Вступ до історії. — С. 235.
22. Сальникова А. А. Источники по истории советской повседневности... — С. 290-291.
23. Козлова Н. Н. Горизонты повседневности: Голоса из хора. — М., 1996. — С. 69.
24. Тош Д. Стремление к истине. — С. 101.
25. Козлова Н. Н. Советские люди. — С. 28.
26. Турбин В. Китежане (Из записок русского интеллигента) // Погружение в трясину (анатомия застоя). — М., 1991. — С. 365.
27. Козлова Н. Н. Советские люди. — С. 234.
28. Цит. за: Турбин В. Китежане... — С. 366.

29. Там само.
30. Каверин В. Дневник К. И. Чуковского // Чуковский К. И. Дневник. 1901-1929. — М., 1991. — С. 3.
31. Турбин В. Китежане... — С. 366.
32. Курас І. Сергій Єфремов і його щоденники // Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. — К., 1997. — С. 20.
33. ІР НБУВ. — Ф. XXIII. — Спр. 48. — Арк. 30-31 зв., 17.
34. Вернадский В. И. Дневники. 1917-1921. — К., 1994; Винниченко В. Щоденник. — Т. 2 (1921-1925). — Едмонтон, 1983; Єфремов С. О. Щоденник. 1923-1929. — К., 1993.
35. Козлова Н. Н. Советские люди. — С. 200.
36. Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х. — М., 1993. — С. 167-197.
37. Козлова Н. Н. Советские люди. — С. 201.
38. Тош д. Стремление к истине. — С. 63.
39. Цит. за: Караулов Ю. Н., Муравьев Ю. А. Культура, история, память (о некоторых тенденциях новейшей франц. ист.-методолог. мысли)// Вопросы философии. — 1988. — №3. — С. 77.
40. Жулинський М. Шлях із неволі, з небуття // Слово і час. — 1990. — №1. — С. 40.
41. Київські неокласики / Упор. В. Агеєва. — К., 2003.
42. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993. — Ч. I. (1918-1930). — Мюнхен, 1955.
43. Василенко Н. К. Спогади // Василенко К. П. Статті. Спогади. Листування. У 2-х т. — К., 2002.
44. Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. — Кн. 3. — К., 1972.
45. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987; Майстренко І. Історія мого покоління. — Едмонтон, 1985.
46. Суровцова Н. Спогади. — К., 1996.
47. Крушельницька Л. І. «Рубали ліс...». Спогади галичанки. — Л., 2001. — С. 9.
48. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. — М., 1998. — С. 526.
49. Листування М. Грушевського: У 2 т. — К. — Нью-Йорк, 1997-2001; Листи Михайла Грушевського до Кирила Сту-

- динського (1894-1932). — Львів-Нью-Йорк, 1998; Епістолярна спадщина І. Огієнка (митрополита Ілларіона) (1907-1968). — К., 2000; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. — Вип. 1-4. — Дніпропетровськ, 1997-2005; У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891-1941). — К., 1993; 3 листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглобліна // Український історик. — 1965. — №3/4 (7/8); 1966. — №1/2 (9-10); Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Кримський — неодмінний секретар ВУАН. Вибране листування. — К., 1997 та ін.
50. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Під заг. ред. А. Н. Стежара. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 35.
 51. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. — К., 2001. — 300 с. — С. 5.
 52. Там само. — С. 11.
 53. Герцен А. Полн. собр. соч.: В 30 т. / Т. 8. — М., 1958. — С. 290.
 54. Коцюбинська М. Епістолярна мозаїка доби // «Дорогий Аркадію». Листування і архіварія літературного середовища України 1922-1945 рр. / Упор. Леся Демська-Будзуляк. — Л., 2001. — С. 17.
 55. Головата Л. Вступ // Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901-1933) / Упор. Р. Дзюбан. — Л., 2004. — С. 3.
 56. Полонська-Василенко Н. Д. Академік В. І. Вернадський (спогад) // Хроніка-2000. — Вип. 57-58. — С. 498.
 57. Тош Д. Стремление к истине. — С. 67.
 58. Джерела з новітньої історії України. — Т. 3. Листування з американських архівів. 1857-1933. — Н.-Й.: УВАН у США, 1992. — С. 217.
 59. Лурье С. А. Кто был он, и кто была она // Чуковский К., Чуковская Л. Переписка: 1912-1969. — М., 2004. — С. 8.
 60. Сеньевский А. С. Повседневность как методологическая проблема... — С. 31.
 61. Тош Д. Стремление к истине. — С. 66.
 62. Цит. за: Эйхенбаум Б. М. Творчество Ю. Тынянова // Воспоминания о Ю. Тынянове. Портреты и встречи / Сост. В. А. Каверин. — М., 1983. — С. 213.
 63. Лотман Ю. М. О природе искусства... — С. 432.

64. Венедиктова Т. Люди и стены: осмысление повседневности в литературе (Г. Мелвилл и Ф. Достоевский).
65. The Everyday Life Reader, ed. B. Highmore. Routledge: L. and N. Y., 2002, p. 30.
66. Венедиктова Т. Люди и стены: осмысление повседневности в литературе (Г. Мелвилл и Ф. Достоевский).
67. Якутчик О. Быт российского студенчества начала XX в.: квартирный вопрос // Опыт историко-антропологических исследований. 2003: Сб. научн. работ студ. и аспиранта. — М., 2003. — С. 82-87.
68. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Власть и общество: Диалог в письмах. — М., 2002. — С. 5.
69. Лядова И. А. Политический анекдот как источник истории. — М., 2000; Блюм А. В. «Благонамеренный и грустный анекдот...» или путешествие в архивный застеночек // Звезда. — 2001. — №1. — С. 210-214.
70. Каган М. С. Анекдот как феномен культуры: Матер. кругл. стола 16 ноября 2002 г., — СПб., 2002. — С. 6.
71. Бабюх В. А. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20-30-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. — Вип. 31. — К., 2005. — С. 88.
72. Чернописский М. Фольклор і політична сатира 20-х років XX ст. у записах С. Єфремова. — Л., 2001.
73. Афанасьев А. И., Василенко И. Л. Смех и политика // ΔΟΞα / ДОКСА: зб. наук. пр. з філософії та філології. — Вип. 1. Людина в світі сміху. — Одеса, 2002. — С. 35.
74. Дмитриев А. В. Социология политического юмора: Очерки. — М., 1998. — С. 55-57.
75. Каган М. С. Анекдот как феномен ... — С. 7; Сунягин Г. Ф. Анекдот как феномен культуры.
76. Цит. за: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 205.
77. Лотман Ю. М. О природе искусства... — С. 435.
78. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства. (XVIII — начало XIX века). — СПб., 1994. — С. 29.
79. Лотман Ю. М. О природе искусства... — С. 437.

Ніслямова

Історія повсякденності: діалоги постфактум

Студії з історії повсякденності, започатковані в західноєвропейській історичній науці минулого століття, останнім часом стали прикметною рисою й української історіографії. Такий інтерес засвідчує не тільки загальний розвиток науки про минуле в цілому в Україні, а й прагнення подолання нею успадкованого від радянських років методологічного консерватизму, концептуальної монолітності розуміння історичного процесу. Зміна наукової парадигми світобачення, коли світ постає у всій своїй складності, не лінійності, багатомірності і водночас цілісності, змушує подивитись на хід історичного розвитку з позицій поліваріантності й альтернативності.

Нова картина світу висунула перед ученими завдання вироблення адекватної методології його пізнання. Історія на сучасному етапі покликана не тільки відтворити й пояснити минуле, а й сприяти виробленню адекватної оцінки сучасності і розуміння майбутніх перспектив людства, етносів, спільнот, людини. Відповіді на питання сьогодення можуть бути дані лише

в межах співробітництва різних наукових шкіл і методів. Це диктує нагальну необхідність діалогу історії з іншими суспільними науками, використання концептуального і методологічного арсеналу всіх наук про суспільство і людину. Жодною мірою це не є закликом до еклектичного змішування різних підходів. Йдеться про рівноправне співробітництво при збереженні самостійного місця і ролі кожного з методів. Прийшов час відмовитись від певного універсального методу пізнання світу і людини. На складні питання не буває простих відповідей.

Історія повсякденності спонукає до нових джерелознавчих досліджень. Вона передбачає нові запитання до традиційних офіційних джерел, переосмислення їх інформаційної спроможності на основі зміни дослідницької оптики і дослідницьких пріоритетів. Історія повсякденності активізує залучення до наукового аналізу джерел «другого» порядку, передусім наративних документів приватного походження й адресування (листи, щоденники, спогади). Вона розширює підставове поле аналізу щоденних практик також за рахунок критичного залучення художньо-літературних і візуально-мистецьких речників, включаючи журналістську публіцистику, кіно- і фотодокументалістику, пам'ятки образотворчого й ужиткового мистецтва. Від історика повсякденності вимагається не тільки вміння прочитати документ у його маніфестному значенні, а й здатність віднайти і збагнути його прихований зміст, розкодувати його на символічно-семантичному рівні.

Історія повсякденності істотно розширює пізнавальні можливості дослідника за рахунок зміни дослідницької перспективи й урізноманітнення кола об'єктів вивчення. Водночас вона вимагає від нього серйозного підвищення фахової підготовки, значного розширення наукового світогляду і загальнокультурної ерудиції, припускає й заохочує альтернативність суджень і особистісних оцінок минулого на підставі його всебічного і комплексного осмислення на макро- і мікрорівні. В історії повсякденності, як у жодному історичному напрямку, суб'єктивізм автора не тільки неминучий, а й обумовлений необхідністю досліджу. Як ніде інде, зауваження Е. Саїда про те, що «жодне знання, здобуте в гуманітарних науках, ніколи не може знехтувати або обминути увагою те, що його автор як людський суб'єкт перебуває в полоні власних обставин», є цілком справедливим. Авторське тлумачення минулого повсякдення разом з тим зовсім не означає безальтернативності й універсальності бачення, навпаки — спонукає до діалогу, співпраці і взаємодоповнення в історичній реконструкції.

Історія повсякденності дозволяє уникнути небажаного схематизму в історичній реконструкції минулого, оцінити його з конкретних, антропоцентричних позицій, долаючи абстрагованість інституційно-політичного рівня аналізу подій, фактів, явищ.

Історія повсякденності не може бути стандартизованою та ідеалізованою, її наукова типологізація виникає на підставі узагальнення численних повсякденних практик.

Насамкінець варто зазначити, що, здійснивши початковий огляд теоретичних, методологічних і джерелознавчих аспектів історії повсякденності і не претендуючи на кінцеву його довершеність і категоричність висловлених суджень, автор визнає, що проведена робота залишила виразне відчуття лише початку шляху і розуміння складності дослідницьких завдань.

Іменний покажчик

А

Азуманова Т.В. 32
Антипіна В. 52
Антонович В.Б. 27
Анциферова В.А. 52
Анчел Є. 52
Аптекар П. 21
Афанасьєв В.Г. 19
Афанасьєв Ю. 19

Б

Бабель Й. 99
Багалій Д.І. 27
Баткін Л.М. 17
Бахтін М.М. 17, 104
Бергер П. 11
Бережкова М.М. 90
Берк П. 48, 67
Бессмертний Ю.Л. 17
Бистриченко А. 32
Білокінь С. 29
Блок М. 8, 59, 85
Блок О. 106
Бойченко М.М. 50
Бондарева О.К. 19
Бордье П. 67
Брет Б. 25

Бродель Ф. 8 (3)
Булгаков М. 99, 100, 101
Буслаєв Ф. 55

В

Валденфельс Б. 53, 55
Ван Дюлмен Р. 13
Василенко К.П. 93
Василенко М.П. 96
Васильчук Г.М. 18, 20
Вернадський В.І. 90, 96
Винниченко В.К. 90
Вишня О. 99
Вільшанська О.Л. 31
Вірлінг Д. 14
Віхавайнен Т. 19, 22
Волоснік Ю.П. 31, 32
Волошинов В.Н. 66
Вольтер 8
Вронська Т.В. 31

Г

Гавришина О. 25
Гарфінкель Г. 11, 101
Гекстер Дж. 8
Генісаретський О.І. 57, 58, 62
Георгієва Т.С. 48

Герегова С. 32

Герцен 95

Гізо 8

Гінзбург К. 11

Гіртц К. 67

Гобсбаум Е. 29, 67,

Голиш Г.М. 32

Головата Л. 96

Гуревич А.Я. 17, 64

Гуссерль Е. 10

Д

Даль В. 49

Даниленко В.М. 31

Дінгес М. 60

Днепрора В.Д. 104

Домонтович В. 93

Драй-Хмара М. 93 (2)

Дубін Б. 25

Духопельников В.М. 32

Е

Еліас Н. 10, 11, 53, 54

Епштейн А.І. 32

Є

Єлісєєв І.І. 19

Єрьоміна Б.О. 20

Єфімов Г. 30

Єфремов С. 89 (3), 90, 94, 97,
104

З

Зверєва В. 25

Зєров М. 93

Зідєр Р. 19

Зозуля С.Ю. 30

Золотухіна-Аболіна О.В. 48,
51,

Зоценко М. 99, 100, 101

Зубкова О. 23

І

Іващенко В.В. 30

Ігнатієва О.М. 20

Ільїн І. 61

Ільф І. 99

Ісаєв В. 21

Ісаєвич І.Я. 27

Ісайкіна О.Д. 31

Іщенко І.В. 30

К

Кабанов В.В. 94

Кавелін К. 55

Каверін В.А. 89

Каменський Б. 24

Касьянов Г.В. 30

Клен Ю. 93 (2)

Кнабе Г.С. 17, 53, 54

Кобба Р. 87

Ковпак Л.В. 31

Козлова Н.М. 19, 61, 65, 79, 86,
88, 90

Кокорська О.І. 31

Колінгвуд Р. 78, 85

Колястук О.А. 30

Кондаков І.В. 26

Кониський О.Я. 94

Костомаров М.І. 27

Костюк Г. 93

Коцура Н.І. 31

Коцюбинська М.
94, 95

Кракауєр З. 68

Крістен Ю. 67

Кром М.М. 54, 55

Крушельницька Л. 94

Куделко С.М. 28
 Куденко Я.Н. 52 (2)
 Кузнецов І.А. 23
 Куліш М. 99
 Купріянов А.І. 82
 Курас І. 89
 Курьянович А.В. 81 (2)

Л

Ландау Ю. 32
 Лантух В.В. 31
 Лаутер П.
 (Paul Lauter) 25
 Ле Гофф Ж. 8, 9
 Лебіна Н.Б. 19, 21 (2), 22 (2), 71
 Леві Д. 11
 Левін М. 19
 Лелека В.Д. 4, 26, 53, 54, 56, 63
 Ленін В.І. 91 (2)
 Лефевр А. 60
 Лисенко А.Є. 32
 Лівшина А.Я. 23
 Лосев І.М. 52
 Лотман Ю.М. 17, 48, 53, 82, 83,
 100, 108
 Лукашевич О. 32
 Лукман Т. 11
 Лур'є С. 97
 Людтке А. 13 (3), 14, 67, 101

М

Майстренко І. 93
 Максимова Т. 21
 Маля М. 29
 Маркс К. 91 (2)
 Медик Х. 13
 Мещеркіна О. 25
 Миронець Н.І. 29
 Мішле 8

Мокієнко В. 26
 Молчанова В. 30
 Муравйов О.І. 20

Н

Нестеренко В.А. 30
 Нікітіна Т. 26
 Ніколаєва Т.М. 66
 Новикова Н.Л. 26
 Нор П. 92

О

Обертрайс Ю. 32
 Ожегов С.І. 49 (2)
 Орлов І.Б. 23
 Осмоловська О.Ю. 30
 Островський М. 100
 Оськін О.А. 19, 21 23

П

Петров Є. 100
 Пиріг О.А. 31
 Плагтенборг Ш. 19
 Платонов А. 99
 Плющ М. 32
 Полонська-Василенко Н.Д.
 93, 96
 Посохов С.І. 32
 Прилуцький В. 30
 Пришвін М. 88
 Прохоренко О. 32
 Пушкарьова Н. 51, 69

Р

Ранке Л. фон 78
 Рильський М. 93
 Ріккерт Г. 10 (2)
 Рожков А. 21
 Рубльов О.С. 31

С

Саїд Е. 116
Сальникова А.А. 82 (2), 86
Самойлович В.П. 32
Сенявська О.С. 81
Сенявський А.С. 69, 71, 81, 97
Сікурель А. 11
Смирнов Г.Л. 21
Смирнов С.А. 57 (2)
Смолич Ю. 93
Соколов Я.В. 19
Сталін Й.В. 91
Старков Б.А. 19
Старовойтенко І.В. 29
Стеблов Е.А. 20
Струве П. 55
Сумцов М.Ф. 27
Суровцова Н. 93

Т

Тарасевич Л.С. 19
Твердокова Є. 21
Тинянов Ю.М. 99
Толочко О.П. 27
Тош Д. 52
Трубенко О.М. 31
Турбін В. 88 (2), 89
Турн Х. П. 50

У

Удод О.А. 27, 31, 49, 55
Ульріх В. 12
Ульріх Ф. 14

Ф

Февр Л. 8 (3), 58, 78
Филипович П. 93
Фіцпатрік Ш. 15 (2), 16, 29
Фуко М. 101

Х

Хаймор Б. 100
Харчев А.Г. 56
Хейзингу Й. 7 (2)
Хоменко Н. 32
Хорошун Б.І. 31
Хунт Л. 67

Ч

Чикаленко Є. 97

Ш

Шаповал Ю. 29
Шатобріан 8
Шейко В.М. 30
Шинкарчука С.О. 19
Шкаровський М. 21
Шлоссер Х. 67
Шютц А. 10

Щ

Щепаньські Я.
(J. Szczepanski) 50

Я

Яворницький Д.І. 27
Яковенко Н.М. 80, 85, 27 (2)
Янковська О. 31

Іван Посохов

Студентство університетів

Російської імперії
XIX – початку XX ст.:
становлення та еволюція
субкультури

Структури повсякденності

Іван Посохов

Студентство університетів Російської імперії XIX –
початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури
/ наук. ред. проф. В. М. Духопельников. – Х.: Раритети
України, 2012. – 288 с. – (Структури повсякденності)

Ольга Коляструк

**Інтелігенція УСРР
у 1920-ті роки:
повсякденне життя**

Ольга Коляструк

Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя /
Під ред. проф. В. Даниленка / Друге вид. — Х.: Раритети
України, 2015. — 404 с. — (Структури повсякденності)

Роман Любавський

**Повсякденне життя
робітників Харкова
1920-х — 1930-х років**

Роман Любавський

**Повсякденне життя робітників Харкова 1920-ті —
на початку 1930-х років / Під ред. проф. Л. Посохової,
передмова проф. О. Коляструк. — Х.: Раритети України,
2015. — 356 с. — (Структури повсякденності)**

Наукове видання
(укр. мов.)

Ольга Анатоліївна Коляструк

Історія повсякденності
як об'єкт історичного дослідження:
історіографічний і методологічний аспекти

*За загальної редакції
проф. В. М. Даниленка*

Відповідальний за випуск:

Андрій Корнєв

Художній редактор:

Інна Акмен

Технічна редакція

та художнє оформлення:

Володимир Тарасов

Підписано до друку 04.02.2016

ООО «Раритети України»

Св. реєстр. ДК №3238 від 16.07.08

61004, Харків, вул. Степова, 32

Формат 60X90/16 Папір офсетний.

Друк офсетний Гарнітура: «Book Antiqua»

Ум. друк. арк. 7,4 Тираж 300 екз.

Зам. № 04.02